Hanna Krall

Egy lépéssel az Úristen előtt

MODERN KÖNYVTÁR 442

FORDÍTOTTA

GIMES ROMÁNA

AZ UTÓSZÓT

KOVÁCS ISTVÁN

ÍRTA

HANNA KRALL

EGY LÉPÉSSEL AZ ÚRISTEN ELŐTT

EURÓPA KÖNYVKIADÓ

HANNA KRALL:
ZDĄŻYĆ PRZED PANEM BOGIEM
© ORIGINALLY PUBLISHED BY
WYDAWNICTWO LITERACKIE, 1977, KRAKÓW

HUNGARIAN TRANSLATION
© GIMES ROMÁNA, 1982

HU ISSN 0133-1086

– Aznap piros bolyhos gyapjúpulóvert viseltél. „Gyönyörű angóra pulóver volt" – tetted még hozzá. „Egy nagyon gazdag zsidótól maradt rám..." A pulóver fölött keresztbe vetve két bőrszíj, középen pedig, a melleden – egy zseblámpa. „Ha tudnád, hogy én hogy néztem ki" – mondtad, mikor április tizenkilencedikéről faggattalak...

– Ezt mondtam volna?

Elég hűvös volt. Áprilisban még hűvösek az esték, különösen, ha nem eszik eleget az ember, fölhúztam hát a pulóvert. Az igaz, hogy egy zsidó holmija közt találtam, egy nap mindannyiukat elhurcolták a pincéből, és akkor én magamhoz vettem ezt a pulóvert. Prima minőség, a pasasnak töméntelen sok pénze volt, a háború előtt a FON-nak* repülőgépet vagy tankot adományozott.

Tudom, hogy imádod az efféle történeteket, nyilván ezért említettem.

– Ó, nem. Azért említetted – mert valamit demonstrálni akartál vele. A tárgyilagosságodat és nyugalmadat. Erről van szó.

* FON – Fundusz Obrony Narodowej – Nemzetvédelmi Alap.

– Egyszerűen úgy beszélek, ahogy akkoriban mindnyájan beszéltünk.

– Tehát az a pulóver, két szíj keresztben...

– Írj hozzá még két revolvert. Ez is hozzátartozott az akkori sikkhez – a bőrszíjakkal együtt. Azt hittük ugyanis, ha az embernek van két revolvere, mindene van.

– Tehát április tizenkilencedikén: lövöldözésre ébredtél, felöltöztél...

– Nem, még nem. Fölébredtem a lövöldözésre, de hideg volt nagyon, ráadásul egészen távol lövöldöztek, tehát nem volt miért fölkelni.

Tizenkettőkor öltöztem fel.

Volt velünk egy srác, fegyvereket hozott nekünk az árja oldalról, rögtön vissza kellett volna fordulnia, de már nem lehetett. Amikor lőni kezdtek, azt mondta, hogy Zamośćban, a kolostorban hagyta a kislányát, és tudja, hogy ő nem marad életben, de én igen, és arra kér, hogy a háború után vegyem pártfogásomba a lányát. Azt mondtam neki: „Jó, jó, ne beszélj badarságot."

– És?

– Mi „és"?

– Megtaláltad a lányát a háború után?

– Meg.

– Nézd csak. Megállapodtunk, hogy beszélni fogsz, igaz?

Még április tizenkilencedikénél tartunk. Lövöldöznek. Te felöltöztél. Az a srác az árja oldalról a lányáról beszélt neked. Azután mi történt?

– Elindultunk, hogy egy kicsit körülnézzünk. Átmentünk az udvaron, volt ott néhány német.

Tulajdonképpen ki kellett volna nyírni őket, de még nem volt gyakorlatunk, meg egy kicsit féltünk is – és nem öltük meg őket.

Három órával később elnémultak a lövések. Körös-körül csend.

Az úgynevezett kefegyári gettó – a Franciszkańska, Świętojerska, Bonifraterska utca volt a mi területünk.

A gyárkaput aláaknáztuk.

Amikor másnap odajöttek a németek, rákapcsoltuk az áramot, vagy százan a levegőbe repültek, már nem emlékszem pontosan, nézz utána valahol. Különben is, egyre kevesebb dologra emlékszem. Bármelyik betegemről tízszer ennyit tudnék mondani neked.

A robbanás után csatárláncban támadtak. Ez nagyon tetszett nekünk. Mi – negyvenen, ők százan, egész hadoszlop szabályos csatarendben, óvatosan lopakodva, vagyis komolyan vesznek minket.

Még a sötétség beállta előtt három tisztet küldtek át hozzánk leeresztett géppisztollyal és fehér karszalaggal. Azt kiáltották, hogy tegyük le a fegyvert, és akkor egy speciális táborba küldenek minket. Mi rájuk lőttünk – Stroop beszámolójában később megtaláltam ezt a részt: ők a parlamenterek, fehér zászlóval, mi pedig, a banditák, tüzet nyitunk rájuk. Egyébként nem találtuk el őket, de ez nem számít.

– Hogyhogy nem számít?

– Csak az számít, hogy az ember lő. Meg kellett mutatnunk. Nem a németeknek. Ők ezt nálunk jobban csinálták. Hanem a másik világnak, amelyik nem volt német. Az emberek min-

dig úgy hitték, hogy a legnagyobb bátorság lőni. Hát mi lőttünk.

– Miért éppen ezt a napot, vagyis április tizenkilencedikét választottátok?

– Nem mi választottuk, hanem a németek. Akkor akarták megkezdeni a gettó likvidálását. Az árja oldalról kaptuk a hírt telefonon – hogy már készülődnek, hogy körülvették a falakat. Tizennyolcadikán este mind az öten, vagyis a parancsnokság, összegyűltünk Anielewicznél. Talán én voltam a legidősebb, huszonkét éves. Anielewicz egy évvel fiatalabb volt nálam, öten együtt se voltunk száztíz évesek.

Ott már nem sokat beszéltünk. „No mi van?" „Igen, telefonáltak a városból", Anielewicz veszi át a központi gettót, a két helyettes – Geller meg én – a Toebbens Műveket és a kefegyárat. „No, akkor holnap találkozunk", éppen csak elbúcsúztunk egymástól, amit azelőtt sose tettünk.

– Mért épp Anielewicz lett a parancsnok?

– Nagyon szeretett volna az lenni, hát megválasztottuk. Kicsit gyerekes vonás talán, hogy annyira ragaszkodott ehhez, de igazán tehetséges fiú, sokat olvasott, meg aztán csupa frisseség és életerő volt. Háború előtt a Solec* negyedben lakott. Az anyja halat árult a piacon, és ha nyakán maradt az áru, fiának pirosra kellett festenie a halak uszonyát, hogy frissnek tűnjenek. Anielewicz örökké éhes volt. Mikor hozzánk érkezett a szénvidékről, és enni adtunk

* Varsó egyik, szegények lakta kerülete.

neki, kezével úgy védte a tányért, mintha attól félne, hogy elveszik tőle.

Nagyon sok fiatalos lendület és lelkesedés volt benne, csak azelőtt sohase látott „akciót". Azt, hogy hogyan vagonírozzák be az embereket az Umschlagplatzon. És az ilyesmi – végignézni, ahogy négyszázezer embert küldenek a gázkamrába – kikészíti az embert.

Április tizenkilencedikén nem találkoztunk. Csak másnap láttam újra. Más ember volt. Celina azt mondta: „Tudod, az a dolog tegnap történt meg vele. Csak ült, és maga elé meredve folyton ezt hajtogatta: mindannyian elpusztulunk..." Csak akkor élénkült fel még egyszer, mikor üzenetet kaptunk a Honi Hadseregtől,* hogy várjunk a gettó északi oldalán. Nem tudtuk, miről van szó, különben se lett belőle semmi, azt a srácot, akit odaküldtünk, elevenen égették meg a Miła utcában, hallottuk, ahogy egész nap üvöltött – mit gondolsz, bárkire hatással lehet még egy elégetett srác négyszázezer elégetése után?

– Azt hiszem, egy elégetett fiú sokkal nagyobb hatással van az emberre, mint négyszázezer, négyszázezer pedig nagyobb hatással, mint hatmillió. Vagyis tulajdonképpen nem tudtátok, hogy mire vártok a gettó északi oldalán?

– Anielewicz azt hitte, hogy segítséget kapunk, hiába mondtuk neki: „Ugyan, hagyd el, az holt terep, úgyse tudjuk átvágni magunkat..."

* Armia Krajowa (AK) – a londoni kormány irányítása alatt álló legnagyobb létszámú konspirációs katonai szervezet.

Tudod, azt hiszem, ő alapjában véve hitt valamiféle győzelemben.

Természetesen sohase beszélt róla. Ellenkezőleg. „A halálba megyünk – mondta –, nincs visszaút, meg kell halnunk a becsületért és a történelemért..." – efféle dolgokat mond az ember ilyenkor. De ma már azt hiszem, hogy mindvégig valami gyermeki reményt dédelgetett magában.

Volt egy szerelme. Szép, szőke, melegszívű lány. Mirának hívták.

Május hetedikén eljöttek hozzánk a Franciszkańska utcába.

Május nyolcadikán a Miła utcában először a lányt lőtte agyon, azután magát. Jurek Wilner azt kiáltotta: „Haljunk meg együtt!" Lutek Rotblat agyonlőtte az édesanyját és a nővérét, azután már mindenki elsütötte a fegyvert; mire odaértünk, csak néhányukat találtuk életben, nyolcvanan követtek el öngyilkosságot. „Ennek így kellett lennie" – mondták nekünk később. „Elpusztult a nép, elpusztultak a katonái is. Jelképes halál." Biztosan te is szereted az ilyen jelképeket.

Volt ott egy lány, Ruth. Hétszer lőtt magára, mire végre talált. Szép magas, hamvas bőrű lány, de hat töltényünket pazarolta el.

Azon a helyen ma egy tér van. Földhalom, kő, felirat. Szép időben az anyák erre sétáltatják a gyerekeket, este pedig fiúk és lányok randevúznak – pedig az tulajdonképpen közös sír, mert sohasem ástuk ki a csontokat.

– Negyven katonád volt. Sohase gondoltatok rá, hogy ti is ezt tegyétek?

– Soha. Ezt nem szabad. Akkor se, ha nagyon szép jelkép. Az ember nem áldozza föl az életét jelképekért. Efelől egy pillanatig se volt kétségem. Legalábbis az alatt a húsz nap alatt. Képes voltam felpofozni azt, aki hisztériázni kezdett. Egyáltalán, nagyon sok mindenre voltam képes akkor. Öt embert harcban elveszíteni, és nem érezni lelkifurdalást. Lefeküdni aludni, mikor a németek lyukakat fúrtak, hogy a levegőbe röpítsenek bennünket – egyszerűen tudatában voltam annak, hogy nem tehetünk semmit. Csak amikor délben elmentek ebédelni, hamar elvégeztük a szükséges előkészületeket, hogy átvághassuk magunkat. (Nem izgultam - talán mert tulajdonképpen nem történhetett velem semmi. Semmi rosszabb, mint a halál, hiszen mindig a halálról volt szó, sohasem az életről. Talán nem is volt az dráma. A dráma ott kezdődik, ha te dönthetsz, ha valami tőled függ; ott pedig már eleve eldőlt minden. Most itt, a kórházban az életről van szó – és minden alkalommal döntenem kell. Most sokkal többet izgulok.)

És még valamire voltam képes akkor. Azt mondani a srácnak, aki címet kért tőlem az árja oldalra: „Még nincs itt az ideje. Korai még." Stasieknek hívták... Látod, már nem emlékszem a vezetéknevére. „Marek – mondta nekem –, kell hogy legyen odaát valami hely, ahová mehetnék..." Talán azt kellett volna mondanom, hogy nincs ilyen hely? Csak annyit mondtam: „Még nincs itt az ideje..."

– A falon át lehetett látni az árja oldalra?

– Igen. Ugyanis a fal csak az első emelet ma-

gasságáig ért. A másodikról már át lehetett látni ARRA az utcára. Láttuk a körhintát is, az embereket, hallottuk a zenét, és iszonyúan féltünk, hogy ez a zene majd elnyomja a mi hangunkat, és az emberek nem is vesznek észre bennünket, egész harcunkat, a halottainkat... Hogy ez a fal olyan nagy – és nem hatol át rajta rólunk semmi hír soha.

De a londoni rádió közölte, hogy Sikorski a *Virtuti Militari Érdemkereszt*-et adományozta Michał Klepfisznek halála után. Ő volt az a fiú, aki a padlásunkon a saját testével fedezett bennünket egy géppisztoly ellen, hogy áttörhessünk.

Mérnök volt, alig több húszévesnél. Nagyszerű fiú.

Mert így vertük vissza a támadást, és utána jött mindjárt az a három fehér karszalagos. A parlamenterek.

Pontosan itt álltam. Ezen a helyen, de akkor fából volt még a kapu. A betonoszlop ugyanaz, a barakk is, még a nyárfák is talán.

Várj csak, egyáltalán miért álltam én mindig ezen az oldalon?

Aha, mert arról az oldalról jött a tömeg, nyilván féltem, hogy engem is elkapnak.

A kórházban dolgoztam akkor mint küldönc, és az volt a dolgom, hogy ott álljak a kapuban az Umschlagplatzon, és kivezessem a betegeket. A mi embereink kiválogatták azokat, akiket meg kellett menteni, vagyis én vezettem ki őket mint betegeket.

Nem ismertem kíméletet. Egy asszony könyörgött, hogy mentsem meg a tizennégy éves

lányát, de csak egy személyt vihettem ki, tehát Zosiát választottam, a legjobb összekötőnket. Négyszer hoztam ki, és mindig újból elkapták.

Egyszer olyan embereket hajtottak el mellettem, akiknek nem volt ún. életmentő számuk. A németek osztogattak ilyen számokat, azt ígérve, hogy aki ilyet kapott tőlük, az életben marad. Az egész gettó előtt csak egy cél lebegett akkor: ilyen számot szerezni. De később azokért is eljöttek, akiknek volt.

Aztán úgy hírlett, hogy a gyári munkások életben maradnak – de varrógépekre van hozzá szükség. Az emberek azt hitték, hogy a varrógéppel megmenthetik az életüket, és minden pénzt megadtak érte. De azután azokért is eljöttek, akiknek varrógépük volt.

Végül közhírré tették, hogy kenyeret adnak. Mindenkinek, aki munkára jelentkezik, három kiló kenyér jár, és lekvár.

Édes gyerekem, van neked fogalmad arról, hogy mit jelentett akkor a kenyér a gettóban? Mert ha nem, akkor úgyse érted meg soha, miért jelentkeztek önként, és mentek kenyérért ezrek Treblinkába. Eddig még senki sem értette meg.

Itt, ezen a helyen osztották a kenyeret. Hosszúkás, pirosra sült cipókat.

És tudod, mi történt?

Az emberek szép, rendezett négyes sorokban vonultak ide a kenyérért, utána beszálltak a vagonokba. Olyan sokan jelentkeztek, hogy kénytelenek voltak sorba állni, és naponta két transzportot kellett indítani Treblinkába – és még így se került sor mindenkire, aki jelentkezett.

Mi persze – mindent tudtunk már.

Negyvenkettőben elküldtük egyik emberünket, Zygmuntot, hogy nézzen körül, mi történik a transzportokkal. A Gdański pályaudvaron szolgálatot teljesítő vasutasokkal indult. Sokolówban azt mondták neki, hogy itt kettéválik az út, az egyik mellékvágány Treblinkába vezet, naponta oda irányítanak egy emberekkel megrakott tehervonatot, mely üresen tér vissza. Élelmiszert nem szállítanak oda.

Zygmunt visszatért a gettóba, és mi mindezt megírtuk az újságunkban – de az emberek nem hittek nekünk. „Elment az eszetek?" – mondták, amikor próbáltuk megmagyarázni nekik, hogy nem munkára viszik őket. – „Képesek lennének ezek kenyérrel együtt a halálba küldeni minket? Ilyen tömérdek kenyeret elpocsékolni?!"

Az akció 1942. július huszonkettedikétől szeptember nyolcadikáig tartott, vagyis hat hétig. Egész idő alatt itt álltam a kapuban. Itt, ezen a helyen. Négyszázezer embert kísértem ki erre a térre. Ugyanezt a kis betonoszlopot láttam magam előtt, amit te is látsz.

Ebben az iskolában volt a kórházunk. Szeptember nyolcadikán, az akció utolsó napján likvidálták. Fönt, néhány teremben gyerekek voltak, mikor a németek beléptek a földszintre, az orvosnőnek még volt annyi ideje, hogy mérget adjon be a gyerekeknek.

Na látod, hogy nem értesz semmit az egészből? Hiszen az orvosnő megmentette őket a gázkamrától, ez rendkívüli dolog volt, hősnek tartották érte az emberek.

A kórházban a betegek a földön feküdtek, és arra vártak, hogy bevagonírozzák őket, az ápolónők pedig megkeresték a nagy tömegben az apjukat és az anyjukat, hogy a mérget befecskendezzék nekik injekcióstűvel. A legközelebbi hozzátartozóknak tartogatták a mérget, ez az orvosnő pedig idegen gyerekeknek adta oda a *saját* ciánkáliját!

Egyetlen ember volt csak, aki hangosan kimondhatta volna az igazságot: Czerniaków. Neki hittek volna az emberek. De ő öngyilkos lett.

És ez nem volt rendjén: neki tűzijáték közepette kellett volna meghalnia. Akkor nagy szükség volt a tűzijátékra – úgy kellett volna a halálba mennie, hogy előtte harcra buzdítsa az embereket.

Mi tulajdonképpen csak ezt rójuk fel neki.

– „Mi"?

– Vagyis én meg a barátaim. Akik már nem élnek. Azt, hogy a halálából privát ügyet csinált.

Mi tudtuk, hogy a nagy nyilvánosság előtt kell meghalnunk, a világ szeme láttára.

Különböző elgondolásaink voltak. Dawid azt ajánlotta, rohamozzuk meg a falakat, mindnyájan, akik még a gettóban voltunk, törjünk át az árja oldalra, üljünk a Citadella töltésére soronként egymás fölé, és várjuk meg, amíg a gestapósok géppisztolyokkal körülvesznek bennünket, és soronként lekaszabolnak.

Eszter föl akarta gyújtani a gettót, hogy vele együtt mindnyájan elégjünk. „Hadd fújja el a szél hamvainkat" – mondta, de ez akkor nem

patetikusan, hanem nagyon is tárgyilagosan hangzott.

A többség a felkelés mellett döntött. Hisz az emberiség már megállapodott abban, hogy fegyverrel meghalni szebb, mint fegyver nélkül. Elfogadtuk hát ezt a konvenciót. Akkor már csak kettőszázhúszan voltunk a Zsidó Harci Szövetségben. Lehet-e ezt felkelésnek nevezni egyáltalán? Arról volt szó csupán, hogy ne hagyjuk magunkat lemészárolni, ha értünk jönnek.

Csak a halál nemének megválasztásáról volt szó.

Ez az interjú, amit számos nyelvre lefordítottak, mélységesen fölháborította az embereket. Egy irodalmár, S. úr, azt írta neki az Egyesült Államokból, hogy kénytelen volt a védelmére kelni. Három hosszú cikket írt, hogy lecsillapítsa a kedélyeket, *A varsói gettó utolsó parancsnokának vallomása* címen.

Franciául, angolul, jiddisül és más európai nyelveken írott levelek áradtak a különböző lapok szerkesztőségébe. Azt állították, hogy mindent leránt a sárba, és megfoszt a nagyságától. Leginkább mégiscsak a halak izgatták fel őket. Azok, melyeknek Anielewicz pirosra festette az uszonyát, hogy az anyja az előző napról maradt árut el tudja adni a Solecen.

Anielewicz, egy halaskofa fia, aki pirosra festi a halak uszonyát – még csak ez hiányzott. Ennek az irodalmárnak tehát igazán nem volt könnyű dolga. Később kapott egy kedves levelet Stuttgartból egy némettől is.

„*Sehr geehrter Herr Doktor* – írta ez a német,

aki a háború alatt mint a Wehrmacht katonája teljesített szolgálatot a gettóban –, holttesteket láttam az utcán, rengeteg, papírral letakart tetemet, iszonyú látvány volt, mindketten ugyanannak a szörnyű háborúnak áldozatai vagyunk. Nem írna nekem néhány sort?"

Természetesen válaszolt neki. Örül a levélnek, és igazán megérti a fiatal német katona érzelmeit, aki először lát papírral letakart holttesteket.

Ez a történet S. irodalmárral felidézte benne ezerkilencszázhatvanhármas USA-beli útját. Szakszervezeti vezetőkkel találkozott. Még maga előtt látja a képet – az asztal körül mintegy húsz férfi ül. Csupa figyelő, együttérző arc: azoknak a szakszervezeteknek a vezetői, melyek a háború alatt pénzt adtak fegyverekre a gettónak.

Az elnök üdvözli őt, azután megkezdődik a vita. Az emlékezetről. Voltaképpen mi is az emberi emlékezet, és hogy emlékműveket emeljenek-e vagy valami épületet, meg ehhez hasonló irodalmi dilemmák. Nagyon ügyelt, nehogy valami oda nem illő megjegyzés csússzon ki a száján, mint pl. „És mi jelentősége van ennek ma már?" Nem akarta megbántani őket. „Csak óvatosan – mondogatta magának –, vigyázat, Marek, már könnyes a szemük. Pénzt adtak fegyverre, és Roosevelt elnökhöz jártak, hogy megkérdezzék tőle, hihető-e mindaz, amit a gettóról mesélnek – légy hát hozzájuk nagyon kedves."

(Valószínűleg „Wacław" egyik legelső jelentéséről lehetett szó, azután, hogy Tosia Goliborska

egy drága perzsaszőnyeggel kiváltotta a Gestapótól. A jelentést futár vitte a fogában a plomba alatt, mikrofilmen Londonon át az USA-ba, de nehéz volt elhinni, hogy emberek ezreiből szappant csinálnak, más ezreket pedig az Umschlagplatzra hajtanak, elmentek hát az elnökükhöz, hogy megkérdezzék tőle, lehet-e hitelt adni a mendemondának.)

Így aztán nagyon kedves volt hozzájuk, hagyta, hadd beszéljenek az emlékezetről, és érzékenyüljenek el kedvükre. Most mégis megbántotta őket ezzel a mondattal: „Lehet-e ezt felkelésnek nevezni egyáltalán?"

De térjünk vissza a halakhoz. Franciára fordítva a *L'Express* című hetilapban természetesen már nem halak voltak, hanem *du poisson,* és Anielewicz anyja, a soleci zsidó halaskofa *un petit pot de peinture rouge*-t vásárolt. Hogy lehet az ilyet komolyan venni? És Anielewicz, aki *peinture rouge*-zsal festi be az uszonyokat *(les ouies),* ugyanaz az Anielewicz marad?

Erről eszébe jut egyik próbálkozása, hogy angol unokatestvéreinek elmesélje a nagymama esetét, aki a varsói felkelés alatt éhen halt. Közvetlenül a halála előtt ez az istenfélő öregasszony ennivalót kért, az se baj, ha nem kóser, mondta, tőlem akár rántott karaj is lehet.

Mindezt angolul kellett elmondania az unokatestvérének, így hát a nagymama nem rántott karajt kért, hanem *pork-chop*-ot, és szerencsére már nem ugyanaz a haldokló nagymama volt. Szerencsére, mert így nyugodtan, hisztéria nélkül lehetett róla beszélni, úgy, ahogyan egy kul-

turált angol ebéd alatt mesél az ember mindenféle érdekes történetet.

Mások azonban makacsul ragaszkodnak hozzá, hogy az mégiscsak az igazi Anielewicz, azzal a *peinture rouge*-zsal. Valami igazság lehet a dologban, ha annyian mondják és írják, hogy ilyesmiket nem szabad mesélni egy parancsnokról.

– Ide figyelj – mondja nekem –, ezentúl vigyázni fogunk, és gondosan megválogatunk minden szót.

Hát persze.

Megválogatunk minden szót, és igyekszünk meg nem sérteni az emberek érzékenységét.

Valamelyik nap felhívta S. úr, az amerikai irodalmár. Itt van Varsóban. Beszélt Antekkel és Celinával, de erről majd személyesen akar beszámolni.

No – ez már komoly. Mert az ember fittyet hányhat arra, hogy mit mond az egész világ, de két ember véleményét nem lehet semmibe venni, ha az a kettő éppen Celina és Antek. Antek, Anielewicz helyettese, a Zsidó Harci Szövetség képviselője az árja oldalon, aki közvetlenül a felkelés kitörése előtt hagyta el a gettót, és Celina, akivel mindvégig együtt voltak a gettóban, az első naptól egészen a csatornából való kijövetelükig.

Antek mind ez ideig hallgatott. És most idejön S. úr, és azt állítja, hogy egy héttel ezelőtt találkozott vele.

Az az érzésem, hogy Edelman kissé izgatott a találkozás előtt. Mint később kiderül, fölöslegesen. S. úr azt mondja, hogy Antek a régi

barátsággal és tisztelettel gondol rá, és bizonyos részleteken kívül egyetért az egész interjúval.

„Miféle részleteken kívül?" – kérdezem S. úrtól.

Például Antek azt mondta, hogy a felkelők nem kétszázan voltak. Annál többen, ötszázan, sőt hatszázan.

(Antek szerint hatszázan voltatok. Ne korrigáljuk ezt a számot?

– Nem – mondja. – Kétszázhúszan voltunk.

– De Antek azt akarja, S. úr és mindenki azt akarja, hogy legalább valamivel többen legyetek... Nem javítanánk ki mégis?

– De hisz ennek ma már semmi jelentősége – mondja, és nagyon dühös lesz. – Hát egyiktek se érti, hogy ennek már semmi jelentősége?!)

Aha, és még valami. Természetesen az a dolog a halakkal.

Nem Anielewicz festette be őket, hanem az anyja. „Ezt jegyezze föl magának, kérem – mondja neki S. úr, az irodalmár –, mert nagyon fontos."

Visszatérve a szavak megválogatásának kérdéséhez.

Három nappal azután, hogy kijött a gettóból, Celemeński eljött érte, és elvitte a politikai pártok képviselőihez, akik hallani akarták beszámolóját a felkelésről. Mint a vezérkar egyetlen élő tagja és a felkelés parancsnokának helyettese jelentést tett: „Ez alatt a húsz nap alatt több németet is meg lehetett volna ölni és több emberünket megmenteni. De nem voltunk jól kiképezve – mondta –, és nem tudtuk, hogyan

kell harcolni. Ezenkívül – mondta – a németek is jól verekedtek."

Azok mélységes csöndben hallgatták végig, azután egyikük megszólalt: „Meg kell érteni, ez nem normális ember. Ez egy emberi roncs."

Mert nem úgy beszélt előttük, ahogyan kellett volna.

„És hogy kellett volna?" – kérdezte.

Gyűlölettel és pátosszal, üvöltve – másképpen nem lehet kifejezni mindazt, csak üvöltéssel.

Ő tehát kezdettől fogva nem volt alkalmas rá, mert nem tudott üvölteni. Hősnek is alkalmatlan, mert nincs benne pátosz.

Ez aztán a pech.

Az egyetlen életben maradt nem alkalmas rá, hogy hős legyen.

Mikor ezt megértette, tapintatosan elhallgatott. Elég hosszú ideig hallgatott, harminc évig, és mikor végül megszólalt, azonnal kiderült, hogy mindenki számára jobb lett volna, ha nem töri meg ezt a csöndet.

Arra a találkozóra a pártok képviselőivel villamoson ment. Először ült villamoson, mióta kijött a gettóból, és ekkor szörnyű dolog történt vele. Arra vágyott, bár ne lenne arca. De nem azért, mert valaki felfigyelhet rá és elárulhatja, hanem mert érezte, hogy neki visszataszító, fekete arca van. Olyan az arca, mint a ZSIDÓK–TETVEK–FLEKKTÍFUSZ-plakátokon. Itt pedig körülötte mindenkinek világos arca van. Szépek és nyugodtak, mert nyugodtak lehetnek, tudják, hogy arcuk világos és szép.

Zolibórzban, a villanegyedben szállt ki, az utca üres volt, csak egy idősebb asszony öntözgette a virágait a kertben. A kerítés mögül nézett a férfira, és ő igyekezett úgy menni, mintha nem is lenne, hogy minél kevesebb helyet foglaljon el ebből a verőfényes térségből.

Ma a televízióban volt egy film Krystyna Krahelskáról. Az ő haja is szőke volt. Modellt ült a Varsói Szirén szobrához, verseket írt, bánatos ukrán dalokat énekelt, és a varsói felkelésben napraforgók közt halt meg.

Egy asszony emlékezett vissza rá, ahogy a kerteken át menekült, de olyan magas volt, hogy még lehajolva sem tudott elrejtőzni a napraforgók közt.

Gyönyörű augusztusi nap volt. Feltűzte szép hosszú szőke haját. Megírta a „Szuronyt szegezz" kezdetű dalt, bekötözött egy sebesültet, és most fut a napsütésben.

Milyen gyönyörű élet és micsoda gyönyörű halál. Igazán esztétikus halál. Csak így volna szabad meghalni. De így csak a szép és világos arcú emberek élnek és halnak meg. A fekete és csúnya emberek nem ilyen hatásosan élnek és halnak meg: hanem félelemben és sötétségben.

(Annál az asszonynál, aki Krahelskáról beszélt, biztosan el lehetne rejtőzni. Nem festi magát, nem jár fodrászhoz, a tévében nem látszott, de biztosan széles a csípője, és a dereka köré csavart szvetterben járja a hegyeket. Még a férjének sem mondaná meg, hogy valakit bújtat, csak arra kellene vigyázni, hogy délután fél négy és négy közt ne menjen az ember a vécére. Mert a férjének nagyon pontos az emésztése,

és rögtön bemegy a vécébe, mihelyt hazajön, még evés előtt.)

A feketék és csúnyák az éhezéstől elcsigázva fekszenek a nedves lepedőkön, és arra várnak, hogy vízben főtt zabot hozzanak nekik, vagy valami hulladékot a szemétből. Minden szürke – az arcuk, a hajuk, a lepedő. Takarékoskodnak a karbidlámpával. A gyerekek az utcán kitépik a csomagot a járókelők kezéből, abban a reményben, hogy kenyeret találnak benne, és legott fölfalják az egészet. Az éhségtől felpuffadt gyerekek a kórházban fél szárított tojást kapnak, meg egy pirula C-vitamint naponta. Ezt az orvosok osztják szét, hogy megkíméljék a nővért ettől a kínszenvedéstől, aki ugyancsak felpuffadt az éhségtől. (Csak az egészségügyiek, orvosok és ápolónők, kapnak élelmiszeradagot: fél liter levest és hat deka kenyeret fejenként. Azután egy gyűlésen elhatározták, hogy lemondanak kétszáz gramm levesről és két deka kenyérről a fűtők és takarítónők javára. Így aztán mindenki egyforma adagot kapott: fejenként háromszáz gramm levest és négy deka kenyeret.) A Krochmalna utca 18. alatt egy harmincéves asszony, név szerint Rywka Urman egy darab húst harapott ki tizenkét éves gyermeke, Berek Urman holttestéből. A gyerek előző nap halt éhen. Az emberek csendben, teljes némaságban vették körül az asszonyt. A haja szürke volt, zilált, arca is szürke, a szeme tébolyodott. Azután megérkezett a rendőrség, és jegyzőkönyvet vettek föl. A Krochmalna utca 14. előtt az utcán egy gyermek holttestére bukkantak, mely már oszlásnak indult. Az anyja, Chudesa Bo-

rensztajn rakta ki oda az utcára a 67. számú lakásból, Moszeknek hívták a fiút. (Az „Örökkévalóság" temetkezési vállalat halottaskocsija szállította el a tetemet, és Chudesa Borensztajn beismerte, hogy azért rakta ki az utcára, mert a hitközség nem akarta ingyen eltemetni, egyébként ő sem húzza már sokáig.) A városi fürdőbe vitték az embereket tetvetleníteni. Éjjel-nappal kint várakoztak az utcán a Spokojna utcai fürdő előtt, és mikor reggel egy kis levest hoztak csak a gyerekeknek, ki kellett vezényelni a rendőrséget, mert a tömeg ki akarta tépni a gyerekek kezéből.

Az éhhalál éppen olyan kevéssé esztétikus halál, mint az életük. „Némelyek állva elalszanak az utcán, szájukban egy darab kenyérrel vagy a legkisebb erőfeszítéstől, ha például futva próbálnak egy szelet kenyeret szerezni."

Ez a részlet egy tudományos munkából való.

A gettóban az orvosok kutatásokat folytattak az éhezésről, mert az orvostudomány akkor még nem ismerte az éhhalál mechanizmusát, és ki kellett használni a kínálkozó alkalmat. Ez pedig egészen kivételes alkalom volt. „Az orvostudomány eddig még soha – írták akkor – nem rendelkezett ilyen tetemes kutatási anyaggal."

Az orvos számára ma is érdekes kérdés.

– Vegyük például – mondja doktor Edelman – a víz és fehérje egyensúlyának megbomlását a szervezetben. Történik ott említés az elektrolitekről? – kérdezi. – A vízzel együtt kálium és nátrium kerül a kötőszövetbe. Nézz

utána, rájöttek-e arra, hogy milyen szerepet játszik itt a fehérje.

Nem, az elektrolitekről nem írnak semmit. Csalódottan megállapítják, hogy nem sikerült fényt deríteni az éhezésnél fellépő puffadásnak az orvos számára oly izgalmas mechanizmusára.

Talán sikerült volna tisztázni a fehérje szerepét is, ha nem kellett volna munkájukat hirtelen félbeszakítani, de sajnos ez történt, s a bevezetőben magyarázkodnak is emiatt. Nem tudták folytatni a kutatásokat, „mert a kutatás anyaga, az emberanyag megsemmisült". Megkezdődött a gettó likvidálása.

A kutatási anyag megsemmisülése után egyébként rövidesen maguk a kutatók is elpusztultak.

Egyedül dr. Teodozja Goliborska maradt életben. Éhező emberek nyugalmi anyagcseréjét vizsgálta.

Azt írja Ausztráliából, hogy azt már tudta a szakirodalomból, hogy a nyugalmi anyagcsere az éhezőknél csökken, de nem hitte, hogy ilyen mértékben, és ezzel magyarázza a lélegzetvétel csökkenő számát és csökkenő intenzitását, vagyis azt, hogy az éhező szervezet kevesebb oxigént használ föl.

(Azt kérdeztem dr. Goliborskától, hogy későbbi orvosi praxisában kutatásainak vette-e valami hasznát. Azt írja, hogy nem, mert azok, akiket Ausztráliában kezel, jóllakott, sőt túltáplált emberek.)

És íme néhány vizsgálati eredmény, ahogyan az *Éhségkór. Klinikai kutatások az éhezésről a varsói gettóban 1942-ben* című munkában olvasható. „A lesoványodásnak három fokozata kü-

lönböztethető meg: az elsőnél leépül a zsírtöbblet. Az ember fiatalabbnak látszik." Ezt a jelenséget a háború előtt gyakran megfigyelhettük a Karlsbadból, Vichyből stb. visszatérő pácienseknél. A másodikba sorolandó majdnem minden, általunk megfigyelt eset. Kivételt képeznek a harmadik fokozatba tartozó esetek, mikor cachexia lép fel, mely többnyire halállal végződik.

Térjünk most át a szervezet egészében és az egyes szervekben észlelhető elváltozások leírására.

Az átlagos testsúly 30–40 kg közt volt, ez 20—25%-kal alacsonyabb a háború előttinél. A legalacsonyabb testsúly egy harmincéves asszonyé volt – 24 kg.

A bőr színe sápadt, gyakran kékesfehér.

A körmök, különösen a kézen, karomszerűek.

(Talán túlontúl részletesen és hosszan beszélünk mindenről, de ez azért szükséges, hogy megértsük a különbséget a szép élet és a nem esztétikus élet, a szép és a nem esztétikus halál között. Ez nagyon fontos. Minden, ami ezután következett, ami 1943. április tizenkilencedikén történt – vágyódás volt a szép halál után.)

Az ödéma először az arcon, a szemhéjak táján lép fel, és a lábfejen, némelyeknél azután egyenletesen elosztva a bőr alatti kötőszövetben. Ha beleszúrnak, a bőr alatti szövetből folyadék buggyan ki. Kora ősszel a kéz és a láb ujjai könnyen megfagynak.

Az arc kifejezéstelen, maszkszerű.

Az egész test felületén rendkívül erős a szőr-

zet, különösen a nőknél. Arcukon bajusz és szakáll nő, néha a szemhéj is szőrös. Ezenkívül rendkívül hosszú a szempilla...

A pszichikai állapotra lelki tunyaság jellemző.

Az aktív, energikus emberek apatikusak és aluszékonyak lesznek. Szinte mindig álmosak. Nem gondolnak az éhségre, ninesenek tudatában, hogy éhesek, de a kenyér, az édesség vagy a hús láttára hirtelen agresszívek lesznek, mohón falnak, azzal sem törődve, hogy esetleg megverik őket, hisz nem tudnak elmenekülni a verés elől.

Az életből a halálba való átmenet lassú, szinte észrevétlen. A halál fiziológiailag hasonlít az aggkori halálra.

Boncolási anyag (3282 teljes boncolás alapján).

Az éhhalált szenvedettek bőrszíne: 82,5% sápadt vagy halottsápadt, 17% sötét vagy barnás.

A felboncoltak 30%-ánál ödéma tapasztalható, többnyire a lábakon. Ritkábban dagad meg a törzs és a kar. A legtöbb ödémás esetben sápadt a bőrszín. Ödéma esetében tehát sápadt, kiszáradás esetében barna és aszott a bőr.

Részlet egy boncolási jegyzőkönyvből (L. 8613. sz. boncolási jegyzőkönyv).

„16 éves nő teteme. Klinikai diagnózis: *Inanitio permagna.* Súlyosan leromlott. Az agy súlya 1300 g, nagyon lágy, duzzadt. A hasüregben mintegy 2 l átlátszó, sárgás folyadék. A szív – kisebb, mint az elhalt ökle."

Az egyes szervek sorvadásának mértéke.

Általában sorvadás tapasztalható: a szív, a máj, a vese és a lép esetében.

Szívsorvadás volt tapasztalható az esetek 83%-ában, májsorvadás 87%-nál, lép- és vesesorvadás 82%-nál. Hasonló jelenség figyelhető meg a csontoknál is, melyek lágyulnak és ritkulnak.

A máj zsugorodik össze a legnagyobb mértékben – egészséges ember esetében két kilóról 54 g-ra.

A szív esetében a legalacsonyabb súly 110 g volt.

Csak az agy nem sorvad szinte semmit, és továbbra is mintegy 1300 g.

Ez idő tájt a Professzor Radomban dolgozott sebészként a Szent Kázmér Kórházban. (A Professzor magas, őszülő hajú, disztingvált férfi. Gyönyörű keze van. Szereti a zenét, ő maga is jól hegedül. Sok nyelven beszél. A dédapja Napóleon katonája volt, a nagyapja felkelő.)

Ebbe a kórházba mindennap hoztak sebesült partizánokat.

A legtöbb partizánnak haslövése volt. Nehéz lett volna kórházba szállítani azokat, akik fejlövést kaptak. Így hát gyomor-, lép-, hólyag- és vastagbél-operációkat végzett. Volt olyan nap, hogy harminc-negyven hasműtétet is elvégzett.

Negyvennégy nyarán került sor az első mellkasi műtétekre, mert hídfőállást létesítettek a Warkán. Ekkor nagyon sok mellkast látott, melyeket srapnel és gránátszilánk tépett szét, lövedék által kiszakított ablaktokszilánk fúrt át. Előbuggyant a tüdő és a szív, össze kellett hát

valahogy fércelni őket, és visszadugni a helyükre.

És amikor megindult a januári offenzíva nyugat felé, sor került a fejek operálására is: a hadseregnek volt szállítóeszköze, és a sebesültek idejében érkeztek.

„A sebésznek sohase szabad abbahagyni a gyakorlást – mondogatta a Professzor. – Mint a zongoristának. Én pedig korán kezdtem, és nagyon sokat gyakoroltam."

A háború elsőrangú iskola egy fiatal sebész számára: a Professzor tehát (hála a partizánoknak) kolosszális gyakorlatra tett szert a hasműtétekben, a frontnak köszönhetően pedig – az agyműtétekben is, de a legfontosabb a hasműtétek szempontjából mégiscsak Warka volt.

A hídfőállás létesítésekor látott a Professzor először nyitott mellkasban dobogó szívet.

A háború előtt senki se látta még, hogyan ver a szív, legfeljebb állatkísérleteknél, és azt is ritkán, mert minek kínozni az állatot, ha ebből az orvostudománynak úgysincs semmi haszna. Csupán negyvenhétben került sor először mellkassebészeti beavatkozásra Lengyelországban, éspedig Crafoord professzor végezte el az operációt, aki e célból érkezett Stockholmból, de még ő se nyitotta meg a szívburkot. Akkor mindenki megbabonázva nézte az ütemesen mozgó szívburkot, mintha eleven állatka bújt volna meg benne, és csak ő tudta pontosan – nem pedig Crafoord professzor –, hogy néz ki az, ami megállás nélkül mozog a burokban. Mert ő és nem a világhírű svéd vendég szedett ki a parasztok szívéből rongydarabokat, golyókat,

ablakfaszilánkokat. Egyébként ezért tudta öt évvel később, 1952. június 20-án megnyitni Genowefa Kwapisz szívét és megoperálni szívbillentyű-szűkületét.

Közvetlen, logikus kapcsolat áll fenn a Warka mellett operált szívek és az összes többi között, melyekre később került sor, beleértve persze Rudny úr és Bubnerné szívét is (az asszony, akinek megboldogult férje sok jót tett az izraelita hitközségben, teljesen nyugodt volt a műtét előtt, és még ő vigasztalta az orvosokat: „Nem kell izgulni – mondta nekik –, a férjemnek nagyon jó kapcsolatai vannak az Úristennel, biztosan elrendez mindent, úgy, ahogy kell."), és Rzewuskinak, az Automobilklub elnökének szívét, és a többiekét is mind.

Rudny úrnak a lábából ültettek át egy vénát, hogy fokozzák a vér áramlását – amikor bármely pillanatban bekövetkezhetett az infarktus. Rzewuskinak szívroham közben ültettek át egy ilyen eret. Bubnernénál pedig megfordították a szív ereiben a keringés irányát...

A Professzor úr fél ezektől az operációktól?

Ó, igen. Nagyon fél. Itt belül érzi a félelmet.

Minden alkalommal abban reménykedik, hogy az utolsó pillanatban közbejön valami: a belgyógyászok nem engedik, a páciens meggondolja magát, vagy ő maga futamodik meg...

Mitől fél a Professzor úr? Az Úristentől?

Igen, az Úristentől is nagyon fél, de nem tőle fél a legjobban.

Hogy meghal a páciens?

Persze ettől is, de tudja – mint mindnyájan –,

hogy az operáció nélkül úgyis meghal a beteg, ez biztos.

Hát akkor mitől fél?

Attól, hogy a kollégái azt mondják majd: EMBEREKEN KÍSÉRLETEZIK. Ez a legszörnyűbb vád, ami érheti.

Az orvosoknak van saját szakmai ellenőrzési szervük, és a Professzor elmondja, hogy az egyik sebész elütött egyszer egy gyereket, kocsiján rögtön elvitte az osztályára, és meggyógyította. A gyerek makkegészséges, az anyának sincs semmi panasza, de az etikai bizottság döntése szerint a gyereknek saját osztályon való kezelése ellenkezik az orvosi etikával, és ezért az orvos megrovásban részesült. Nem folytathatta a szakmáját, nemsokára azután meghalt. Elvitte a szíve.

A Professzor csak úgy mellékesen mondja el ezt az esetet. Minden apropó nélkül. Mert azt kérdeztem tőle, hogy mitől fél az orvos.

A dolog ezzel az etikával sokkal bonyolultabb, mint ahogy én gondolnám.

Egy példa: ha nem operálta volna meg Rzewuski elnököt, Rzewuski biztosan meghalt volna. Nem történt volna semmi, hisz annyian halnak meg infarktusban... Ehhez nem kell magyarázat, mindenki megérti.

De ha Rzewuski az operáció után hal meg – az már egészen más eset. Akkor azt mondhatná valaki, hogy ilyen műtéttel másutt nem próbálkoznak. Másvalaki pedig megkérdezhetné, hogy a Professzor nem túl könnyelmű-e véletlenül, s ez már általánosításnak tűnne...

Így aztán sokkal jobban megérthetjük, hogy

mi jár a szobájában üldögélő Professzor fejében az operáció előtt, miközben a műtő-traktusban az altató orvos már előkészíti Rzewuskit.

Mert a Professzor már jó ideje üldögél a szobájában, bár egyáltalán nem tudni, hogy itt még mindig csak Rzewuskiról van-e szó. Mert helyette itt fekhetne Rudny vagy Bubnerné is, bár azt meg kell vallani, hogy a Professzor még sohasem volt ilyen izgatott, mint Rzewuski operációja előtt.

A Professzor ugyanis nem szívesen operál értelmiségi szíveket. Az ilyen értelmiségi túlontúl sokat gondolkodik műtét előtt, nagyon gazdag a fantáziája, kérdéseket tesz fel magának és másoknak, és ez nagyon kedvezőtlenül hat az érverésére, vérnyomására s egyáltalán az egész operáció lefolyására.

Az olyan ember viszont, mint Rudny, teljes bizalommal viseltetik a sebész iránt, nem tesz fel fölösleges kérdéseket, ezért őt operálni is sokkal könnyebb.

Maradjunk tehát Rzewuskinál. A Professzor a szobájában gubbaszt, és meg kell operálnia egy értelmiségi szívet akut infarktus közben. A beteget néhány órával ezelőtt rohammentővel hozták a varsói klinikáról.

A Professzor teljesen egyedül van.

Kint, közvetlenül az ajtó mögött dr. Edelman ül, és egyik cigarettát szívja a másik után.

Mert miről is van itt szó tulajdonképpen?

Edelman mondta azt, hogy Rzewuskit meg kell operálni az infarktus ellenére, s ha ezek a

szavak nem hangzottak volna el, az egész ügy nem is létezne.

Egyébként Rudny se létezne, akit a Professzor megoperált, jóllehet bármely pillanatban bekövetkezhetett az infarktus, és minden szívsebészeti szakkönyvben az áll, hogy ebben az állapotban nem szabad operálni.

Az sem vetődött volna föl egyáltalán, hogy fordítsák meg Bubnerné vérkeringésének irányát, sőt valószínű, hogy Bubnerné már nem is élne, de ez már más téma.

Mivel ez az egész jelenet a Professzor szobájában a mi számunkra csak ürügy, nyugodtan magára hagyhatjuk egy pillanatra a Professzort az íróasztala mellett, hogy elmagyarázzuk, voltaképpen hogy is állunk ezzel a vérkeringéssel.

Az egyik műtét alatt az asszisztensnek kételyei támadtak afelől, hogy a Professzor az ütőeret vagy a vénát szorította-e el – néha megesik, hogy a véredények hasonlítanak egymásra –, mindenki azt állította, hogy az ütőeret, de az asszisztens megmakacsolta magát: „Biztos, hogy a véna", és amikor Edelman hazaért, azon kezdett töprengeni, mi lenne, ha valóban a véna lett volna. És egy papíron vázlatot készített magának: az oxigéntartalmú vér – ahogy az iskolában tanultuk – a verőereken folyik át, tehát az aortából egyenesen a vénákba lehetne vezetni – amelyek nem meszesednek el, tehát nem idéznek elő infarktust. Az a vér pedig elfolyna...

Edelman még nem tudja egészen biztosan, hogy ebben az esetben merre folyna el a vér, de másnap megmutatja a rajzot a Professzor-

nak. A Professzor egy pillantást vet rá: „Erre lehetne vezetni, professzor úr, egyszerűen itt, ezen a helyen, és ezáltal gondoskodnánk az izom vérellátásáról..." – A Professzor udvariasan bólint. „Igen, nagyon érdekes", mondja, mert az udvariasságon kívül mi mást nyújthatna olyan embernek, aki azt állítja, hogy a vért az ütőerek helyett a vénákon keresztül lehet a szívbe juttatni?

Edelman visszamegy a kórházba, a Professzor pedig hazamegy este, és az ágya mellé az éjjeliszekrényre teszi a rajzot. A Professzor mindig égő lámpa mellett alszik, hogy minél előbb magához térjen, ha éjjel felébred. Tehát most sem oltja el a lámpát, és mikor négy óra múlva fölébred, azonnal előveszi Edelman rajzát.

Nehéz megállapítani, hogy mikor teszi félre ezt a rajzot, és lát neki, hogy fölvázolja az összeköttetést a főütőér és a vénák között, tény, hogy egyik nap megkérdezi: „No és mi történik az elhasznált vérrel, ha a véna átveszi az ütőér funkcióját?"

Edelman és Elżbieta Chętkowska azt válaszolják, hogy bizonyos Ratajczak-Pakalska nevezetű orvosnő most írja disszertációját a szívérek anatómiájáról, és kutatásai arra mutatnak, hogy a vér ilyen esetben más gyűjtőeres véredényeken folyik el, nevezetesen a Vieussens- és a Thebesius-féle ereken át.

Edelman és Elżbieta most az elhaltak szívén folytatnak kísérletet, metilénkéket fecskendeznek az érbe, hogy lássák, elfolyik-e. Elfolyik.

De a Professzor azt mondja, ez még nem bizonyít semmit. Hiszen nem volt nyomás az érben.

Most nyomás alatt fecskendezik be a festékanyagot – és a folyadék újra elfolyik.

De a Professzor azt mondja, hát aztán. Hiszen ez csak modell. És hogyan viselkedik az egészséges szív?

No, erre már nem tud neki válaszolni senki, mert eleven szíven eddig még nem próbálta ki senki. Ahhoz, hogy megtudjuk, hogyan viselkedik az élő szív, egyszerűen eleven szíven kell végrehajtani az operációt.

És kinek az eleven szívén végezze el a Professzor most azt a műtétet?

Pillanat. Teljesen megfeledkeztünk Agáról. Aga elment a könyvtárba.

Aga Żuchowska azonnal elmegy a könyvtárba, mihelyt felvetődik valami új elgondolás. Mielőtt elindulna, azt szokta mondani: „Ugyan már." Példának okáért, ha Edelman azt mondja előtte: „Ki tudja, nem lehet-e bypass-műtétet akut állapotban végezni?" Mire Aga rávágja: „Ugyan már", és aztán elmegy, hogy kinyomozza, az „American Heart Journal"-t lobogtatja, és nagy diadallal jelenti ki: „Azt írják, hogy ez képtelenség." Ezek után bypass-műtétet csinálnak akut állapotban, és minden remekül megy.

Aga azt állítja, ha az ember többször azt mondja: „ugyan már", utána pedig meggyőződik arról, hogy a másiknak van igaza minden nagy tekintély ellenére, a végén abbahagyja a vállvonogatást. Sőt az ember igyekszik elfelejteni azt, amit ezek a tekintélyek írnak, és ha egy új elgondolás vetődik fel, megpróbál mindent új szemmel nézni.

Akkor azonban dr. Żuchowska még azt mondta: „Ugyan már", a könyvtárba ment, és az „Encyclopedia of Thoracic Surgery"-ben talált egy hírt. Harminc évvel ezelőtt Claud Beck, egy amerikai orvos hasonló kísérletet folytatott, de olyan nagy volt az elhalálozási arány, hogy hamar abbahagyta az ilyenfajta műtéteket...

Vagyis kinek az eleven szívén?

Most elkerülhetetlennek látszik egy kis elkalandozás a bal koszorús verőér elzáródása által előidézett elülső fali infarktustól.

Ez nagyon fontos, mert elülső fali infarktussal eddig még senkit nem sikerült megmenteni.

Ha valakit elülső fali infarktussal hoznak be az osztályra a bal koszorús verőér blokkjával, mindenki tudja, hogy ez az ember meg fog halni.

Egyik nap behoznak egy asszonyt ilyen infarktussal. Edelman fölhívja a Professzort a klinikán. „Ez az asszony meghal. Csak úgy tudjuk megmenteni, ha az érben megváltoztatjuk a keringés irányát." De az asszony egyáltalán nem úgy fest, mint aki meg fog halni.

Néhány nap múlva az asszony halott.

Egy idő eltelte után behoznak egy férfit ugyanezzel az infarktussal. Felhívják a Professzort: „Ha nem operálja meg ezt az embert, akkor..."

Néhány nap múlva meghal a férfi.

Aztán még egy férfi következik. Aztán egy fiú, két asszony...

A Professzor minden alkalommal itt van. Már nem mondja, hogy talán életben maradnak operáció nélkül. A Professzor csak néz, de nem szól semmit, vagy megkérdezi Edelmantól: „Tu-

lajdonképpen mit akar tőlem? Azt szeretné, hogy végezzek el egy műtétet, amely eddig még nem sikerült senkinek?..." Mire Edelman azt válaszolja: „Én csak azt mondom, professzor úr, hogy mi nem tudjuk ezt az embert meggyógyítani, és a professzor úron kívül senki se végezheti el ezt a műtétet."

Így telik el egy esztendő.

Tizenkét vagy tizenhárom beteg hal meg.

A tizennegyediknél azt mondja a Professzor: „Jól van. Megpróbáljuk."

Térjünk vissza a szobájába.

Mint tudjuk, ott ül egymagában, előtte az íróasztalon szétterítve Rzewuski coronarogramjai, Rzewuski pedig már a műtő-traktusban fekszik.

Kint az ajtó előtt egy székben dr. Edelman ül, és egyik cigarettát szívja a másik után.

Annál semmi sem elviselhetetlenebb, mint ha dr. Edelman ott ül kint, és az istennek se lehet onnan elmozdítani.

Hogy ez miért olyan fontos?

Egyszerű okból.

Csak egy kijárat van a szobából – azt pedig Edelman lezárja.

És ha a Professzor azt mondaná: – Bocsánat, csak egy pillanatra. – Aztán elillanna Edelman mellett, és elszökne?...

Persze, megtehetné. Meg is tette egyszer, Rudny operációja előtt történt. De aztán estefelé mégiscsak visszajött. Rudny még mindig ott várt a műtőben. Edelman pedig Chętkowskával és Żuchowskával együtt a Professzor szobájában gubbasztott.

Mert hová lehet menni?

Haza? Rögtön megtalálnák.

Valamelyik gyerekéhez? Legkésőbb holnap úgyis elérnék.

Elutazzon valahová? Nem rossz... De végül mégis vissza kéne jönni – és akkor mindnyájukat itt találja, Rzewuskit is, és Edelmant, és Żuchowskát... Különben lehet, hogy Rzewuskit már nem találná itt.

Rudny, akihez akkor este visszajött – még él.

És Bubnerné, az az asszony, akinek ereiben megváltoztatták a keringés irányát, ugyancsak él.

Igaz, a vérkeringésről beszéltünk.

„Jól van. Megpróbáljuk." Itt hagytuk abba az imént, és a Professzor megkezdi az operációt. Bubnerné szívén – ne keverjük össze a két esetet. Érthető, hogy a Professzor most fölidézte magában azt az operációt: megpróbál erőt meríteni belőle.

(Akkor is mindenki azt mondta: „De hisz ez képtelenség. A szívet elárasztja a vér...")

A teremben nagy a csönd.

A Professzor elszorítja a vénát, hogy a vér ne folyhasson el, és hogy lássák, mi történik...

(Claud Beck nem kötötte el a vénát, ennek következtében leállt a jobb szívfél, és a beteg meghalt. A Professzor tehát tökéletesítette Claud Beck módszerét – nem, ő nem „tökéletesítette" – csak VÁLTOZTATOTT ezen a módszeren.)

Vár...

A szív normálisan működik. Most az aortát

és a vénát speciális híddal összekapcsolja, oxigéndús vér kezd a vénákba folyni.

Ismét vár.

A szív összehúzódik egyszer, másodszor. Aztán még néhány rövid görcsös összehúzódás, és a szív elkezd lassan, egyenletesen dolgozni. A kék vénák pirosakká válnak az oxigéndús vértől, és lassan lüktetni kezdenek, a vér elfolyik – senki se tudja pontosan, hogy merre, de utat talál a kisebb véredényeken át.

Még egy negyedóra csend. A szív zavartalanul dolgozik...

A Professzor gondolatban lezárja a műtétet, és nagy örömmel állapítja meg, hogy Bubnerné életben van.

A Rudnyn végrehajtott sikeres műtét nagy visszhangot keltett. A szívsebészek kongresszusán, Bad Nauheimben számolt be arról, hogy hogyan fordította meg a vér keringésének irányát Bubnerné esetében, és mindenki felállt a helyéről, és úgy tapsolt neki. Borst és Hoffmeister professzorok az NSZK-ból kifejezésre juttatták véleményüket, miszerint ezzel a módszerrel megoldódik a koszorúér-elmeszesedés problémája, és a sebészek Pittsburgh-ben az ő módszere alapján végezték el az első műtéteket az USA-ban. Ha azonban Rzewuski operációja nem sikerül, eszébe jutna-e valakinek is azt mondani: „De hiszen Rudny és Bubnerné életben maradtak!"

Nem, ezt nem mondaná senki.

Ezzel szemben mindenki azt mondja majd: „Szívroham közben operálta, tehát Rzewuski miatta halt meg."

Némelyek talán úgy érzik, hogy a Professzor túlontúl sokáig ül már a szobájában, és érdemes volna kissé gyorsítani elbeszélésünk ütemét.

A szökési kísérlet, mely kétségtelenül dinamikusabbá tette volna a történetet, sajnos, nem sikerült. Mi marad még?

Igen. Az Úristen.

De nem az, akivel Bubner úr, az istenfélő zsidó egyezségre lépett, hogy a felesége operációja sikerüljön.

Az az Úristen, akihez minden vasárnap délelőtt tizenegykor imádkozik a Professzor úr a felesége, három gyermeke, vejei, menyei, valamint unokái körében.

A Professzor a szobájában is imádkozhatna – de miért?

Valóban, miért?

Azért, hogy Rzewuski az utolsó pillanatban, a műtőasztalon gondolja meg magát, és ne egyezzen bele az operációba? Vagy hogy a folyosón sírdogáló felesége váratlanul megtagadja beleegyezését, és lemondja a műtétet?

Igen. A legszívesebben most ezért imádkozna a Professzor. Viszont – gondoljuk csak meg – ha ez az ember nem hagyná magát megoperálni (a Professzor ezzel tisztában van), ezzel a saját halálos ítéletét írná alá. Hogyan imádkozhatna azért, hogy ez az ember biztosan meghaljon?

Igaz, eddig nem végeztek ilyen műtétet, vagy másképpen végezték. De Barnard előtt szívátültetést sem végeztek soha. Tehát végül is meg kell próbálnia valakinek, ha az orvostudomány előre akar haladni. (Mint látjuk, a Professzornak szüksége van társadalmi motivációra.) És

mikor szabad megpróbálni? Ha az ember mélyen meg van győződve róla, hogy a műtétnek van valami értelme. A Professzornak efelől nincsenek kétségei. A műtétet a legapróbb részletekig végiggondolta, és minden tudása, tapasztalata és intuíciója azt diktálja neki, hogy amit tenni szándékozik, logikus és szükségszerű. Ráadásul itt nincs semmi veszteniváló. Tudja, ha nem operálja meg, ez az ember úgyis meghal. (De vajon meghal Rzewuski, ha nem operálja meg?)

Konzultációra hívja a belgyógyászokat.

– Meghal Rzewuski, ha nem operálom meg? – kérdezi századszor is.

– Ez a második szívrohama, professzor úr. A második elhúzódó szívroham.

– Akkor a műtétet sem bírja ki... Miért kínozzuk fölöslegesen?

– Professzor úr, nem azért hozták őt ide Varsóból, hogy meghaljon, hanem hogy megmentsük.

Ezt Edelman doktor mondta. Edelman doktornak könnyű. Ha valami történik, akkor nem neki fognak szemrehányást tenni.

Edelman szentül meg van győződve róla, hogy igaza van. A Professzor is meg van erről győződve, de a Professzor, csakis a Professzor tudja ezt az igazságot a kezével lemérni.

– Miért voltál olyan biztos abban, hogy azokat a műtéteket el kell végezni? – kérdezem Edelmantól.

– Csak. Mert láttam, hogy van értelmük, és sikerülniök kell.

– Ide figyelj – mondom neki –, nem azért

döntesz ilyen könnyen ilyen dolgokban, mert hozzászoktál a halálhoz... Mert te sokkal inkább hozzászoktál, mint mondjuk, a Professzor?

– Nem – mondja. – Remélem, hogy nem ezért. Csakhogy – ha az ember jól ismeri a halált, akkor nagyobb felelősséget érez az életért. Az életnek minden esélye, még a legkisebb is, nagyon fontossá válik.

(Minden esetben fennforgott a halál esélye. Arról volt szó, hogy megteremtsük az élet esélyét.)

Figyelem. A Professzor új szereplőt léptet föl. Wróblówna docensnőt.

– Kérem, küldjék be Wróblówna docensnőt – mondja.

Minden világos.

Wróblówna docensnő idősebb, félénk, óvatos hölgy, kardiológus a Professzor klinikáján. Ő aztán sohase tanácsol neki olyat, ami helytelen vagy kockázatos. A Professzor megkérdezi tőle: „Nos, Zofia? Mit tanácsol?" Mire Zofia doktornő azt mondja: „A legjobb lenne még várni, professzor úr, hiszen nem tudjuk, hogyan viselkedik egy ilyen szív..." – és akkor a Professzor odafordul Edelmanhoz: „No látja, kolléga úr? Az én kardiológusaim ellenzik!" (Nagy nyomatékkal ejti ki ezeket a szavakat: „az én kardiológusaim", mert Wróblówna docensnő az ő klinikáján dolgozik, dr. Edelman viszont a városi kórházban. De az is lehet, hogy csak én látom így. Meglehet, nem is hangsúlyoz semmit. Vagyis nála „az én kardiológusaim" csak annyit jelent, hogy a klinika vezetőjének számolnia kell saját orvosai véleményével.)

Belép tehát Wróblówna docensnő. Félénken elpirul, lesüti a tekintetét. És egészen halkan azt mondja:

– Meg kell operálni, professzor úr.

No nem. Ez mindennek a teteje!

– Docensnő! – kiált rá a Professzor. – Már te is ellenem vagy?!

Úgy tesz, mintha tréfálna, de furcsa érzés fogja el, melytől aznap már nem is tud szabadulni.

Felkel az íróasztaltól. Összeszedi a coronarogramokat, és elindul a műtőbe, ahol már várnak rá: az elaltatott Rzewuski és a sebészek világoskék maszkokban és a műtősnővérek. Úgy érzi magát, mintha teljesen egyedül volna, a többiek jelenléte ellenére.

Egyedül a szívvel, mely úgy mozog burkában, mint egy félénk, kicsi állat.

Egy szívvel, mely még mindig mozog.

Mindazt, amit eddig írtam, megmutattam másoknak – és nem érti senki. Miért nem arról írtam, hogy hogyan menekült meg? Még senki sem tudja, hogyan menekült meg Edelman, s már ott ül a Professzor ajtaja előtt. Mert neki ott kell ülnie. Különben a Professzor már rég otthon volna, a tévéhíradó kellős közepén, teljesen kikapcsolódva és megnyugodva.

Ott kell ülnie az ajtó előtt Agával és Elżbieta Chętkowskával együtt. Bár Elżbieta már nincs ott velük. Vagyis akkor ott volt velük, amikor együtt vártak, de most már nem, amikor én erről az ő várakozásukról írok. Van egy róla elnevezett dr. Elżbieta Chętkowska-díj, amit a

kardiológiában elért kiemelkedő eredményekért ítélnek oda.

Az *Infarktus* című könyv honoráriumából alapították ezt a díjat. A másik, az éhezésről szóló munkában Edelman nem vett részt, mert akkor a gettó kórházában csak küldönc volt. Ebben a könyvben mindent megírt, amit a szívbetegekről tud. Tosia Goliborskától hallottam, a kórházban sejtették, hogy más megbízatása is van, efelől nem volt szabad kérdezősködni, ezért nem követeltek tőle nagyon sokat, csak naponta el kellett vinnie a járványügyi osztályra a tífuszbetegek vérét, utána már elfoglalhatta helyét az Umschlagplatzra vivő kapu mellett, s ott állhatott mindennap hat héten keresztül, míg az a négyszázezer ember elhaladt mellette útban a vagonok felé.

A *Rekviem 500 000-ért* című filmben látni őket, ahogy mennek. Még a kenyércipókat is lehet látni: amiket a kezükben tartottak. A német operatőr a vagon ajtajában állt, és onnan fényképezte a rohanó tömeget, a botladozó öregasszonyokat, az anyákat, akik a kezüknél fogva húzták maguk után a gyerekeiket. Azzal a kenyérrel felénk szaladnak és a svéd újságírók felé, akik azért jöttek, hogy anyagot gyűjtsenek a gettóról. Inger, a svéd újságírónő felé rohannak, és ő csodálkozó kék szemével mered a vászonra, és igyekszik megfejteni, hogy miért rohan ennyi ember a marhavagonok felé – és akkor lövések dördülnek el. Micsoda megkönnyebbülés volt az, amikor elkezdtek lőni. Milyen megkönnyebbülés, amikor a robbanásoktól felporzó föld eltakarta a rohanó embereket

és a kenyércipókat, a szpíker pedig bejelentette, hogy kitört a felkelés, amit már tárgyszerűen el lehetett magyarázni Ingernek *(Rising's broken out, April forty-three)*...

Mindezt elmondom Edelmannak – s még hozzáteszem, hogy ez valóban jó ötlet volt azzal a lövöldözéssel. Jó, hogy a robbanások eltakarták az embereket – és akkor ő üvölteni kezd velem. Azt üvölti, hogy én biztosan különbnek tartom azokat, akik lőnek, azoknál, akik a vagonok felé rohannak. Világos, hát persze hogy különbnek tartom, mert mindenki annak tartja őket, még az amerikai professzor is, aki részt vett annak idején a franciaországi partraszállásban, négyszáz vagy ötszáz métert rohant előre gyilkos tűz alatt anélkül, hogy meghajolt vagy földre vetette volna magát, azután megsebesült, és most azt hiszi, ha valaki végigrohant egy ilyen tengerparton, joga van később ilyeneket mondani, „előre kell rohanni", meg „tüzet kell nyitni", és „úgy mentetek a halálba, mint a birkák a vágóhídra". Az amerikai professzor felesége még hozzátette, hogy az eljövendő generációk miatt van szükség ezekre a lövésekre. Mert a némán elpusztuló emberek halála semmi, mert nem marad utánuk semmi, de akik lőnek, legendát hagynak maguk után – neki meg az amerikai gyerekeinek.

Edelman tökéletesen megértette, hogy a professzor, akinek sebesülései, kitüntetései és katedrája van, életrajzához még ezeket a lövéseket is szeretné hozzácsatolni, mégis különböző dolgokat próbált neki megmagyarázni, hogy a halál a gázkamrában nem hitványabb a harc-

ban elszenvedett halálnál, és hogy a halál csak akkor méltatlan, ha más élete árán próbáljuk menteni a bőrünket – de nem sikerült megmagyaráznia, mert újra üvölteni kezdett, és akkor az egyik hölgy, aki velük volt, mentegetni próbálta: „Kérem, bocsássanak meg neki – mondta zavartan –, neki meg kell bocsátani..."

– Gyerekem – mondta később nekem –, értsd meg: azok az emberek nyugodtan és méltósággal mentek a halálba. Szörnyű dolog, ha az ember nyugodtan megy a halálba. Sokkal nehezebb, mint lövöldözni. Az ember sokkal könnyebben hal meg fegyverrel a kezében – nekünk sokkal könnyebb volt, mint annak, aki a vagonba száll, aztán vagonban utazik, aztán gödröt ás magának, aztán meztelenre vetkőzik... Érted már? – kérdezi.

– Értem – mondom. Ez így van. Mert hisz mennyivel könnyebb nekünk is azok halálát nézni végig, akik lőnek, mint azt, ahogy az ember a saját sírját ássa.

– Egyszer a Żelazna utcában csődület támadt. A tömeg egy hordó köré tódult, az utca közepén egy közönséges fahordó köré, melyen egy zsidó állt. Alacsony öregember volt, hosszú szakállal.

Mellette két német tiszt állt. (Két szép, daliás férfi a görnyedt hátú kis zsidó mellett.) És ezek a németek egy óriási szabóollóval szép lassan vagdosni kezdték hosszú szakállát, közben majd megpukkadtak nevettükben.

A tömeg is nevetett. Mert tárgyilagosan nézve valóban nevetséges jelenet volt: a kis emberke

ott fönn a hordón a szabóolló nyomán egyre fogyatkozó szakállával. Egy film-geg.

Nem volt még gettó, és a jelenetben még nem érződött a borzalom. Hisz a zsidóval nem történt semmi szörnyűség: annyi csupán, hogy büntetlenül föl lehetett állítani a hordóra, hogy az emberek rájöttek, hogy büntetlenül megtehetik, és hogy mindenkit nevetésre ingerelt.

És tudod, mi történt?

Akkor jöttem rá, a legfontosabb az, hogy az ember ne hagyja magát a hordóra állítani. Soha. Senkinek. Érted?

Mindent, amit ezután csináltam – csak azért tettem, hogy ne hagyjam, hogy a hordóra lökjenek.

– Ez még a háború elején volt, és még elmehettél volna. A kollégáid akkor már átszöktek a határon, oda, ahol nem voltak hordók...

Másfajta emberek voltak. Nagyszerű fiúk, nagyon művelt családokból. Remekül tanultak, otthon telefonjuk volt, és a falakon gyönyörű festmények. Eredeti képek, nem reprodukciók. Én mellettük senki se voltam. Nem tartoztam a társaságukhoz. Náluk rosszabb tanuló voltam, nem énekeltem olyan szépen, nem tudtam kerékpározni, és nem volt otthonom, mert az anyám meghalt tizennégy éves koromban (*Colitis ulcerosa,* fekélyes vastagbélgyulladás). (Az első beteg, akit életemben gyógyítottam, ebben a betegségben szenvedett. De már volt encorton és penicillin, és néhány hét múlva meggyógyult.)

Miről is beszéltünk?

– Hogy az osztálytársaid külföldre mentek.

– Látod – a háború előtt azt mondtam a zsi-

dóknak, hogy itt a helyük Lengyelországban. Mert itt szocializmus lesz, és itt kell maradniok. Ha tehát itt maradtak, és megkezdődött a háború, és kezdetét vette az, ami ebben a háborúban a zsidókkal történt – akkor én szépen odébbálltam volna innen?

A háború után ezek az osztálytársaim japán konszernek igazgatói lettek, és fizikusok az amerikai atomkutató intézetekben, vagy egyetemi professzorok. Nagyon tehetséges fiúk voltak, már mondtam neked.

– De akkor már te is voltál valaki. Kész hős. Befogadhattak volna már illusztris társaságukba.

– Hívtak, hogy utazzam ki. De én négyszázezer embert kísértem ki az Umschlagplatzra. Én magam, személyesen. Mindannyian elmentek mellettem, amikor ott álltam a kapuban...

Ide figyelj – hagyd már abba ezeket az értelmetlen kérdéseket, hogy „miért maradtál itt?", „miért nem mentél el?".

– De hisz én egyáltalán nem ezt kérdeztem tőled.

– Hát akkor?

– Mesélj nekem inkább a virágokról. Mesélj, amiről te akarsz. Vagy mégis a virágokról. Hogy a felkelés minden évfordulóján virágot küldenek neked, csak nem tudod, hogy ki. Eddig harminckét csokrot kaptál.

– Harmincegyet. Hatvannyolcban nem kaptam. Nagyon sajnáltam, de a következő évben már újra küldtek, és mind a mai napig küldenek. Néha gólyahírt kapok, az elmúlt évben rózsát, az idén pedig nárciszt – mindig sárga vi-

rágokat. A virágbolt küldönce hozza el minden évben és minden üzenet nélkül.

– Nem tudom, hogy megemlítsük-e. Névtelen sárga virágok... olyan giccses. Egyáltalán, annyira tapadnak hozzád a giccses sztorik. A prostituáltakról szóló például, akiktől mindennap fehér kenyeret kaptál. Egyáltalán, illik arról beszélni, hogy a gettóban prostituáltak is voltak?

– Nem tudom. Biztosan nem. A gettóban csak mártírok lehetnek, és Jeanne d'Arc-ok, ugye? De ha tudni akarod, a Miła utcai bunkerben, Anielewicz csoportjával volt néhány prostituált, sőt még egy strici is. Hatalmas, tetovált izomkolosszus, aki dirigálta őket. Jószívű, házias lányok voltak. Az ő bunkerükbe mentünk, amikor a miénk kigyulladt, és mindnyájan ott voltak – Anielewicz, Celina, Lutek, Jurek Wilner – úgy örültünk, hogy újra együtt lehetünk. Ennivalót kaptunk azoktól a lányoktól, Guta meg szerzett valahonnan Juno cigarettát is. Egyik legjobb napunk volt a gettóban.

Amikor később visszamentünk, és már megtörténtek azok a dolgok, és már nem volt Anielewicz, se Lutek, se Jurek Wilner – a szomszéd pincében megtaláltuk ezeket a lányokat.

Másnap leszálltunk a csatornákba.

Már mindnyájan lenn voltak, én voltam az utolsó, és akkor az egyik lány megkérdezte, nem jöhetne-e át velünk az árja oldalra. És én azt mondtam, hogy nem.

– No látod.

– Nagyon kérlek, ne kérd azt tőlem, hogy ma

megmagyarázzam, miért mondtam akkor, hogy „nem".

– És korábban, mikor még a gettóban voltál, lett volna alkalmad átmenni az árja oldalra?

– Én mindennap legálisan átmentem az árja oldalra. A kórház küldönceként naponta átvittem a tífuszosok vérét a Nowogrodzka utcai járványügyi állomásra.

Volt engedélyem. A gettóban akkoriban nagyon kevés kilépési engedélyt adtak: a Czysta-kórházban, a hitközségben. A mi kórházunkban csak nekem volt ilyen engedélyem. Azok az emberek a hitközségből vezető emberek voltak, bejáratosak a hivatalokba, és konflison jártak. Én pedig a karszalagommal az utcán mentem az emberek közt, és mindenki engem nézett meg a karszalagomat. Kíváncsian, együttérzéssel, néha gúnyosan...

Néhány éven át jártam így mindennap nyolcra, s végül is nem esett semmi bajom. Senki se tartóztatott föl, nem hívott rendőrt, nem nevetett. Az emberek csak néztek. Csak ennyi...

– Azt kérdeztem, hogy miért nem maradtál az árja oldalon.

– Nem tudom. Az ember most már nem tudja, hogy miért nem.

– A háború előtt senki se voltál. Hogyan történt, hogy három évvel később már a Zsidó Harci Szövetség parancsnokságának tagja lettél? Egyike annak az öt embernek, akit háromszázezerből választottak...

– Eredetileg nem rólam volt szó. Valaki másról... De mindegy. Nevezzük „Adam"-nak. Háború előtt hadapródiskolát végzett, részt vett

a szeptemberi hadjáratban, Modlin alatt harcolt. Mindenki tudta róla, hogy bátor. Ő volt az én eszményképem hosszú éveken át.

Egyik nap együtt mentünk valahová, az utcán nagy tömeg, és hirtelen valami SS-ek lövöldözni kezdtek.

Az emberek futásnak eredtek. Ő is.

Tudod, én azelőtt sohasem hittem volna el, hogy ő is félhet. És ő, az én eszményképem, menekült.

Megszokta, hogy van fegyvere: a hadapródiskolában, szeptemberben Varsóban és Modlinban is. Amazoknak is volt fegyverük, neki is, így hát bátor volt. És amikor úgy történt, hogy amazok lőttek, és ő nem lőhetett vissza – más ember lett.

Szinte szó nélkül ment végbe az egész, egyik napról a másikra, egyszerűen abbahagyott minden ténykedést. És amikor a parancsnokság első ülésére került sor, már nem volt alkalmas rá, hogy ő menjen oda. Én mentem hát helyette.

Volt egy szerelme. Ania. A Pawiak-börtönbe hurcolták – egyébként később kiszabadult, de amikor Aniát elvitték, a srác teljesen összeroppant. Eljött hozzánk, az asztalra támaszkodott, és azt mondta, hogy mindnyájan elvesztünk, és kinyírnak mindenkit, hogy még fiatalok vagyunk, és meneküljünk a partizánokhoz...

Nem szakította félbe senki.

De amikor elment, valaki azt mondta: „Attól lett ilyen, hogy elvitték a lányt. Most már nincs miért élnie. El fog pusztulni." Mert mindenkinek szüksége volt valakire, aki körül az élete forgott, akiért valamit tehetett. A passzi-

vitás biztos halált jelentett. A cselekvés volt az egyetlen esély rá, hogy életben maradjunk. Valamit tenni kellett, valahová menni.

Ennek az egész sürgésnek nem volt semmi értelme, mert így is elpusztultak mindnyájan, de az ember legalább nem várt tétlenül.

Én az Umschlagplatz körül sürögtem. A rendőrségnél beépített embereink segítségével ki kellett mentenem azokat, akikre a legnagyobb szükség volt. Egyszer egy fiút és egy lányt hoztam ki a tömegből – a fiú nyomdász, a lány pedig kiváló összekötő volt. Nem sokkal azután mind a ketten elpusztultak, a fiú a varsói felkelésben, de előtte még sikerült kinyomtatnia az újságot, a lány pedig az Umschlagplatzon halt meg, de előtte még széthordta azt az újságot.

Azt kérdezed, hogy mi értelme volt az egésznek?

Semmi. De az ember így megmenekült attól, hogy a hordóra állítsák. Ez minden.

Az Umschlagplatz mellett volt a rendelőintézet. Ott képezték az ápolónőket. Az ápolónőképző volt különben az egyetlen iskola a gettóban. Luba Blum vezette, és gondosan ügyelt arra, hogy minden rendben történjen, mint egy igazi, normális iskolában: hófehér köpenyek, kikeményített fityulák, mintaszerű fegyelem. Csak úgy lehetett valakit kihozni az Umschlagplatzról, ha a németeket sikerült meggyőzni róla, hogy valóban beteg az illető. Mentőkocsin küldték haza ezeket a betegeket. A németek mindvégig igyekeztek megőrizni azt a látszatot, hogy az embereket munkára viszik. Dolgozni pedig

csak az tud, aki egészséges. Ezek a lányok ott a rendelőintézetben, vagyis az ápolónő-növendékek így hát eltörték azoknak a lábát, akiket meg kellett menteni. Nekitámasztották az illető lábát egy fatuskónak, és egy másikkal teljes erejükből rávágtak, mindezt a mintaszerű növendékek ragyogóan tiszta köpenyében.

Az emberek az iskolaépületben várakoztak arra, hogy a vagonokba rakják őket. Emeletenként, sorjában ürítették ki az épületet, tehát a földszintről az emeletre menekültek, az első emeletről a másodikra, de csak három emelet volt, a harmadikkal kimerült minden aktivitásuk és energiájuk, mert már nem volt hová menni. Volt ott egy nagy tornaterem. Több százan feküdtek a padlón. Senki se állt fel, senki se járkált, egyáltalán senki se mozdult, az emberek apatikusan és némán feküdtek.

A tornateremben volt egy falmélyedés. Néhány vlaszovista – hatan vagy nyolcan lehettek – behurcolt oda egy lányt. Sorba álltak, és megerőszakoltak, s mikor véget ért a sor, a lány kijött a falmélyedésből, átment az egész termen botladozva, halottsápadtan, meztelenül, vérezve, és lekuporodott a sarokba. A tömeg mindent látott, de senki se szólt. Nem is mozdultak, csak hallgattak tovább.

– Te is láttad, vagy csak hallottad valakitől?

– Láttam. Ott álltam a terem végében, és mindent láttam.

– A terem végében álltál?

– Igen. Egyszer elmeséltem Elżbietának. Azt kérdezte: „És te? Mit csináltál te akkor?" „Semmit se csináltam – mondtam –, ráadásul

azt is látom, hogy teljesen felesleges volt veled erről beszélni. Semmit se értesz."

– Nem tudom, hogy miért dühödtél föl ezen. Elżbieta csak úgy reagált, mint minden normális ember.

– Tudom. Azt is tudom, hogy mit kell tennie egy normális embernek ilyenkor. Ha egy nőt megerőszakolnak, a normális ember odarohan, hogy közbevesse magát, ugye?

– Ha te egyedül rohansz oda, megölnek. De ha azok az emberek mind fölkeltek volna a padlóról, nagyon könnyen lefegyverezhették volna az ukránokat.

– Nem kelt föl senki. Már nem volt rá képes senki, hogy felkeljen a padlóról. Ezek az emberek már csak a bevagonírozásra tudtak várni. Mért beszélünk erről egyáltalán?

– Nem tudom. Előtte arról beszéltünk, hogy valamit tenni kellett, sürögni.

– Tehát az Umschlagplatz körül sürögtem – az a lány életben maradt, tudod?

Becsületszavamra mondom. Férjhez ment, van két gyereke, és nagyon boldog.

– Tehát az Umschlagplatz körül sürögtél...

– ...és egyik nap kimentettem Pola Lifszycet. Pola másnap hazarohant, és mikor látta, hogy elvitték az anyját – már oszlopban terelték őket az Umschlagplatzra –, Pola követte az oszlopot, a Leszno utcától a Stawki utcáig rohant a tömeg után. A vőlegénye riksán vitte oda, hogy utolérje őket – és sikerült. Az utolsó pillanatban elvegyült a tömegben, hogy az anyjával együtt szállhasson a vagonba.

Korczakról ugye mindenki hallott? Korczak

hős volt, mert önként ment a halálba a gyerekekkel.

Hát Pola Lifszycről – aki az anyjával ment? Ki tud Pola Lifszycről?

Pedig Pola átmehetett volna az árja oldalra, fiatal volt, szép, nem látszott zsidónak, és százszor annyi esélye volt rá, hogy életben maradjon.

– Említetted, hogy számokat lehetett kapni, amivel az emberek megmenthették az életüket. Ki osztogatta őket?

– Negyvenezer ilyen szám volt – fehér kártya pecséttel. A németek adták a Zsidótanácsnak, és azt mondták: „Osszátok szét. Az, akinek száma van, a gettóban marad. A többi az Umschlagplatzra kerül."

Ez két nappal a likvidációs akció befejezése előtt volt, szeptemberben. A mi kórházunk főorvosa, Heller főorvosasszony több mint egy tucat ilyen számot kapott, és kijelentette: „Én nem fogom szétosztani."

Bármelyik orvos szétoszthatta volna, de mindenki úgy gondolta, hogy a főorvosasszony tudja a legjobban, hogy kiket illet meg.

Ide figyelj: „kiket illet meg". Hát van olyan mérce egyáltalán, aminek az alapján el lehetne dönteni, kinek van joga ahhoz, hogy éljen? Ilyen mérce nincs. Heller doktornőhöz azonban küldöttséget menesztettek azzal a kéréssel, hogy vállalja. Tehát nekiállt, hogy szétossza ezeket a számokat. Adott egy számot Franiának. De Franiának még egy húga volt, és az édesanyja. A Zamenhof utcában gyűjtötték össze azokat, akiknek volt számuk. Köréjük gyűlt a sokaság,

melynek már nem jutott szám. És köztük volt Frania édesanyja is. És az anyja nem tágított mellőle. Franiának már be kellett állnia a sorba, tehát azt mondta: „Mama, menj el már" – és eltolta magától. „Menj, már, no..."

Hát igen, Frania életben maradt.

Később nagyon sok embert mentett meg. Az egyik fiút a karjában vitte ki Varsóból a felkelés alatt, egyáltalán, hihetetlenül rendes volt.

A főnővér, Tenenbaumné is kapott ilyen számot. Jó barátságban volt Berensonnal, a híres ügyvéddel, aki a bresti foglyokat védte. Volt egy lánya, aki nem kapott számot a főorvosnőtől. Tenenbaumné odaadta a saját számát a lányának, és azt mondta neki: „Fogd meg, kérlek, egy pillanatra, rögtön jövök..." – azután fölment a lépcsőn, és luminált vett be.

Csak másnap találtuk meg. Még élt.

Úgy gondolod, hogy meg kellett volna őt mentenünk?

– És mi történt a lányával, akinek most már volt száma?

– De felelj: szerinted meg kellett volna mentenünk?

– Tudod, Tosia Goliborska elmesélte, hogy az ő anyja is mérget vett be – „és a sógorom, az az idióta – mondta Tosia –, megmentette. Egyáltalán el tudja képzelni, hogy mekkora idióta volt? Megmenteni – azért, hogy pár nap múlva az Umschlagplatzra hurcolják..."

– Amikor már megkezdődött a likvidálás, és a kórház földszintjéről már elvitték az embereket, fönn az emeleten az egyik asszony éppen szült. Ott volt mellette az orvos és az ápolónő.

Mikor a gyerek megszületett, az orvos odaadta a nővérnek. Ő egy párnára tette, és ráborított egy másik párnát. A gyerek nyöszörgött egy kicsit, azután elnémult.

Az ápolónő tizenkilenc éves volt. Az orvos nem mondott neki semmit – de ő magától is tudta, hogy mit kell tennie.

Jó, hogy nem kérdezed: „Él még az az ápolónő?" – mint az orvosnő esetében tetted, aki ciánkálit adott a gyerekeknek.

Hát igen, az ápolónő életben maradt. Kiváló gyermekorvos.

– És mi lett Tenenbaumné lányával?

– Semmi. Ő is elpusztult. De előtte volt még néhány nagyon szép hónapja: szerelmes volt az egyik srácba, mellette mindig derűs volt, örökké mosolygott. Néhány valóban szép hónapja volt még.

Az a francia újságíró a *L'Express*-től szintén azt kérdezte tőlem, hogy voltak-e szerelmesek a gettóban. Nos...

– Elnézést. Te is kaptál számot?

– Igen. Ott álltam már a tizenötödik ötös sorban, ugyanabban az oszlopban, ahol Frania és Tenenbaumné lánya, amikor megláttam az egyik barátnőmet a bátyjával. Hamar behúztam őket a sorba, de mások is ezt tették, így hát a mi oszlopunkban negyvenezer helyett már negyvennégyezren voltunk.

A németek azután megszámoltak bennünket, az utolsó négyezret különválasztották, és elküldték az Umschlagplatzra. De én az első negyvenezer között voltam.

– Tehát a francia újságíró megkérdezte tő-

led... – ...hogy voltak-e szerelmesek a gettóban. Az, hogy az embernek volt valakije, az életben maradás egyetlen esélyét jelentette. Elbújhattál valakivel – az ágyba, a pincébe, akárhová, és a következő akcióig nem voltál egyedül.

Az egyiknek az anyját vitték el, a másiknak a szeme láttára végezték ki az apját, elhurcolták a nővérét, ha valaki a csodával határos módon megmenekült és életben maradt, most egy másik eleven emberbe kellett kapaszkodnia.

Az emberek úgy ragaszkodtak egymáshoz, mint azelőtt soha, ahogy a normális életben soha. Az utolsó akció alatt a hitközségbe szaladtak, rabbit kerestek, vagy bárkit, aki összeadhatná őket, és már mint férj és feleség mentek az Umschlagplatzra.

Tosia unokahúga a fiújával elment a Pawia utcába, ahol az egyes szám alatt egy rabbi lakott, aki összeadta őket. Közvetlen utána elfogták őket az ukránok. Az egyik a puskája csövét a lány hasának szegezte. És akkor a férj eltolta a puskacsövet, és a lány hasát a saját kezével takarta el. A lányt így is elvitték az Umschlagplatzra, de a fiú keresztüllőtt kézzel átszökött az árja oldalra, és később a varsói felkelésben esett el.

Éppen erről volt szó: hogy legyen valaki, aki szükség esetén a tulajdon kezével takarja el a tested.

– Amikor megkezdődött ez az egész akció, az Umschlagplatz, meg minden, ti, vagyis te és a társaid – azonnal tudtátok már, hogy ez mit jelent?

– Igen. 1942. július 22-én közzétették plakátokon a rendeletet „a lakosság keletre való telepítéséről", és mi már a következő éjszakán cédulát ragasztottunk rájuk e szavakkal: „A kitelepítés halál".

Másnap már vitték is a rabokat és öregeket az Umschlagplatzra. Egy napig tartott, mert hatezer rabot kellett odaszállítani, az emberek a járda szélén álltak, és nézték, tudod, egyetlen szó nélkül, teljes csöndben.

Később már nem voltak rabok és nem voltak öregek, és koldusok se voltak, mégis mindennap tízezer embert kellett az Umschlagplatzra hajtani. Eredetileg ez a zsidó rendőrség feladata lett volna a németek felügyelete alatt, a németek pedig azt mondták: nem lesz semmi baj, senki se fog lőni, ha mindennap négy óráig bevagonírozzátok tízezer embert. (Mert négy órakor indították a szerelvényt.) Azt mondták hát az embereknek: „Tízezer ember kell ahhoz, hogy a többi megmeneküljön." És a rendőrök maguk fogdosták össze az embereket – először az utcán, azután körülvették a házakat, végül kiürítették a lakásokat...

Néhány rendőrön ítéletet hajtottunk végre. A rendőrség parancsnokán, Szeryńskin, Lejkinen és még néhány rendőrön.

Az akció második napján, július 23-án gyűltek össze a politikai pártok képviselői, és először volt szó fegyveres harcról. Mindenki kész volt rá, csak azt latolgatták, hogy honnan szerezzenek fegyvert, de néhány óra múlva, délután kettőkor vagy háromkor azzal a hírrel jöttek, hogy az akciót félbeszakították, és már nem

fognak többé senkit kitelepíteni. Ezt nem hitte el mindenki, a feszültség mégis csökkent, és nem hoztak semmilyen határozatot.

A többség továbbra se tudta elhinni, hogy ez a halál. „Az lehetetlen – mondták –, hogy egy egész nemzetet kiirtsanak." És ettől megnyugodtak. El kell küldeni azokat az embereket az Umschlagplatzra, hogy a többi megmeneküljön...

Az akció első napján este öngyilkos lett a Zsidótanács elnöke, Czerniaków. Különben ez volt az egyetlen esős nap. Az egész akció alatt mindvégig napsütéses idő volt. Aznap, amikor Czerniaków meghalt, vörös volt az ég alja, és azt hittük, hogy másnap megint esni fog, de reggel újra kisütött.

– Mire kellett volna az eső?

– Semmire. Csak elmondom, hogy milyen idő volt.

Czerniakównak különben nem bocsátottuk meg. Úgy éreztük, hogy nem kellett volna...

– Tudom. Erről már beszéltünk.

– Igen?

– És tudod, a háború után azt hallottam valakitől, hogy Lejkinnek, annak a rendőrnek, akit kivégeztünk, tizenkét évi házasság után akkor született gyereke, és ő azt hitte, hogy buzgalmával talán sikerül megmentenie.

– Szeretnél még valamit elmondani az akcióról?

– Nem. Az akció véget ért.

És én életben maradtam.

Valahogy úgy alakult, hogy mindannyian: Rudny és Bubnerné és Wilczkowski, az alpinista is pénteken vagy péntekről szombatra virradóra kapott infarktust. A szombat tehát mindnyájuk számára olyan nap lett, amikor nem volt semmi dolguk. Szombaton mozdulatlanul feküdtek az infúziós állvány alatt, és gondolkodtak.

Wilczkowski mérnök például a hegyekre gondolt, jobban mondva egy naptól aranyló hegycsúcsra (pontosan ilyen költőien fejezte ki magát), ahol végre meg lehet oldani a kötelet, és egy kissé meg lehet pihenni. A hegycsúcs pedig nem az Alpokban volt vagy Etiópiában, nem is a Hindukúsban, hanem csupán a Tátra egyik csúcsa, a Mięguszowiecki-csúcs volt, de az is lehet, hogy a Żabi Mnich, melyre egyszer szeptemberben egy nagyon szép úton kapaszkodott fel a nyugati falon. Rudny úr (az első eset, hogy vénát ültettek át a szívbe, amikor bármely pillanatban bekövetkezhetett az infarktus) pedig a gépeket látta maga előtt, természetesen a lehető legmodernebb, Angliából, illetve Svájcból importált gépeket üzemelés közben, és egyik sem állt alkatrészhiány miatt. Bubnerné pedig (a keringési irány megváltoztatása) egy fröccsöntőt látott maga előtt. A műanyag alkatrészeket egy munkás állította elő a gépen, de a forró festékbe már maga Bubnerné dobálta őket, mert ez volt a legfelelősségteljesebb munka. Majd összeszerelte a golyóstollat (csak svájci betéteket használt, csomagból vette őket, persze vámcédulával együtt), felcímkézte, és belerakta egy dobozba.

Lám, ezeken tűnődtek doktor Edelman betegei, miközben az infúziós állvány alatt feküdtek.

Ilyenkor ugyanis az ember mindig a legfontosabb dolgokra gondol.

Heller főorvosnő számára a legfontosabb annak eldöntése volt, hogy kinek adjon számot, ki szolgál rá a leginkább. Rudny szemében pedig a gépalkatrész a legfontosabb. Ha tehát Heller doktornő Rudny úrnak számot adott volna, akkor ez gépalkatrészekre szólt volna, mert Rudny úr számára a gépek jelentik az életet, ahogy Bubnernénak a golyóstollak, Wiliczkowski úrnak pedig a Mięguszowiecki-hegycsúcs.

Ami Rzewuski urat illeti, ő semmire se gondolt.

Ha Rzewuski úr Bubnernéhoz és Rudny úrhoz hasonlóan fel akarta volna idézni azt, ami életében a legszebb volt, akkor valószínűleg a gyárra gondolt volna, amit huszonnyolc éves korában rábíztak, és negyvenhárom éves korában elvettek tőle. Újra érezné az orrában a fém szagát, hallaná, ahogyan kezében rajzzal valaki belép hozzá, és tudná, hogy itt születőben van valami, ami látható, ellenőrizhető, lemérhető, és türelmetlenség fogná el a megmunkált fém láttára, már a kezébe szeretné venni a prototípust, amit az imént látott a rajzon...

(A gyár – mondja Rzewuski úr – az volt az én életemben, ami Edelmanéban a gettó: a legfontosabb, ami az életben történhetett velem. Cselekvés. Próbatétel. IGAZI, FÉRFIHOZ MÉLTÓ KALAND.)

Rzewuski bizonyára erre gondolna az infúziós állvány alatt, ha bármire is gondolna. De – mint mondottam – se akkor, midőn a Professzor gondolataiba merülve ott ült a szobájában, Rzewuski urat pedig már előkészítette az altató orvos, se néhány órával azután, mikor a Professzor és Edelman és Chętkowska örömmel nézték a monitor ugráló fénypontocskáit, nem gondolt semmire. Egész idő alatt ugyanis csak a fájdalmat érezte, és nem volt más kívánsága, mint hogy ez a fájdalom legalább egy pillanatra megszűnjön.

Első alkalommal akkor kapaszkodott fel a nyugati falon, és talán nem is szeptember volt, mindenesetre nagyon szépen sütött a nap. Azután felülről tekintettek le a Morskie Okóra, a mögötte tornyosuló hegyekre, a Babia Górára. Mikor az angol Hillaryt megkérdezték, hogy miért kapaszkodott fel a Mount Everestre, azt felelte: „Because he exists." Mert létezik. Az az aranyló csúcs messze volt nagyon azon a szombaton (később a xylokainhoz még ultracorten is került az infúziós palackba), mikor feléje igyekezett, tisztán látta maga előtt, de egy milliméterrel se jutott közelebb hozzá, és megértette, hogy az életben sohasem jut fel már arra a napfényben aranyló csúcsra.

Esélyeit kezdte latolgatni. Eddig még egyetlen balesete se volt a hegyekben, de ez egyáltalán nem nyugtatta meg, mert valaki még keresztezheti a terveit. Hisz vannak olyan alakok, akik szerencsétlenséget hoznak a hegymászókra. Az etiópiai expedíció előtt egy ilyen bajhozó vagy micsoda (csak később derült ki, hogy az

volt) a nyolcas számú csomagot kapta volna, és nem volt hajlandó elfogadni. Ezért egy másik embernek adták, akkor nyolcan voltak, nyolcadikán indultak útnak, és az az ember, aki a nyolcas számú csomagot vitte, lecsúszott a sátorponyváról, mind ez ideig teljesen rejtélyes okból, mert mindannyian ugyanazon a ponyván aludtak kötelekkel egymáshoz erősítve. Dyrenfurth Mount Everestre indított expedíciójában meghalt egy hindu a kimerültségtől, a bajhozó volt az utolsó, aki élve látta. A hindu egyébként az ő dzsekijében tűnt el. A szombatról vasárnapra virradó éjszakán Wilczkowski hát végig azon töprengett, hogy hol van az ő helye, s bár igyekezett tárgyilagos maradni, mégis arra a következtetésre jutott, hogy az ő koordinátáit nem keresztezi semmi olyan, ami aggodalomra adna okot, és ettől megnyugodott.

Az angol gépen úgy kell beszabályozni a négy dobot, hogy szinkronban legyenek, akkor nem feszül meg az anyag, és nem szakad el. A beszabályozás fokozatmentes hajtóműről, egy kúpos tárcsájú mozgó gyűrűvel történik, és csoda jó érzés, ha az anyag, övszalag vagy heveder, eléri a megfelelő nedvességtartalmat és gyorsaságot, ha minden dob ideális összhangban van egymással, és az ember tudja, hogy a gép neki engedelmeskedik.

A gépet megolajozták, a dobok pontosan beszabályozva ütemesen forogtak, Rudny úr gondolatai tehát egy pillanatig elidőzhettek a telkénél, amit föl kéne ásni, és tulajdonképpen valami filagóriát is építhetne rá.

A felesége úgy véli, hogy felhúzhatnának rá

valamilyen kis házikót, nyaralófélét, amilyent manapság mindenki épít magának.

A felesége azt mondja, hogy eddig mindent megszereztek, amit nagyon akartak, a lakást a legmodernebb világos bútorral rendezték be, csak a szekrények ajtaja volt feketére lakkozva, rögtön megkapták az utalványt a mosógépre, minden évben beutalóval mehettek üdülni, és sose fordult elő, hogy ne tudtak volna kicsontozott borjúhúst szerezni. Ha egy kicsit igyekeznének, minden bizonnyal nyaralójuk is lehetne – így vélekedett a felesége, aki mindaddig, amíg meg nem pillantotta férjét messziről, az intenzív osztály nyitott ajtaján keresztül, azt hitte, hogy eddig sikerült megszerezniök mindazt, ami az életben valóban fontos.

A golyóstollakat csak a könyvesboltokban adhatták el. Se a trafikok, se a papírüzletek nem vehettek árut tőlük, így teljes mértékben ki voltak szolgáltatva a könyvesboltoknak. A könyvesbolt vezetője tetszése szerint egyszerre akár ezer vagy kétezer darabot is vásárolhatott. Bubnernénak tehát mindent el kellett követnie, hogy az áru ne maradjon a nyakukon.

A bírósági tárgyalás után kapott infarktust (egy évre ítélték, büntetését háromévi próbaidőre felfüggesztették). Ezen a tárgyaláson egyébként kiderült, hogy a díjszabás egységes volt: a golyóstollkészítők mindnyájan pontosan hat százalékot adtak a boltvezetőknek, vagyis tíz-tizenkétezret minden leszállított tétel után.

A tárgyalóteremben az is kiderült, hogy nem csupán azoknak a szíve ment tönkre, akik csúszópénzt fizettek. A közvetítők egészségi álla-

pota talán még siralmasabb volt – az egyik minduntalan nitroglicerin-tablettát vett be, a bíróné ilyenkor kénytelen volt rövid szünetet elrendelni. „Egy pillanat – mondta –, várjuk meg, kérem, amíg a nitroglicerin-tabletta hatni kezd, csak ne izgassa föl magát."

De a legsúlyosabb mégiscsak azoknak az állapota volt, akik pénzt fogadtak el – vagyis a könyvesboltok vezetőié. Az egyiknek már volt egy infarktusa, a törvényszéki orvos csak egy órát engedélyezett a kihallgatásra, a bíróné folyton az óráját nézegette, és pontosan egy óra után félbeszakította a tárgyalást. Meg kell vallani, hogy a bíróné nagyon korrekt volt, és megértést tanúsított a szívbetegek – a kisiparosok, közvetítők és könyvesboltok vezetői iránt.

Ami Bubnernét illeti, akkoriban még nem szorult orvosi kezelésre. A tárgyalás után kapott infarktust, otthon, de még volt annyi ideje, hogy fölemelkedjen a hordágyon, és megkérje a szomszédját, hogy a tacskójának adassa be a legjobb injekciót, amit kapni lehet.

– Ekkor odalépett hozzám Edelman doktor, és azt mondta: „Csak az operáció segíthet magán, Bubnerné." Mire én elsírtam magam, és azt feleltem: „Nem." Akkor ő azt mondta: „Egyezzen bele, Bubnerné. Muszáj." (Mert Bubnernénál elülső fali infarktus lépett föl a koszorús verőér bal ágának blokkjával – az a betegség, amitől az emberek egyre csöndesebbek lesznek és egyre nyugodtabbak, mert szép lassan minden elhal bennük. Bubnerné volt az a tizenegyedik beteg, akinél a Professzor már nem kérdezte, hogy: „Mit akartok tőlem?" Csak annyit

mondott: „Jól van. Megpróbáljuk." Ezért mondta Edelman: „Egyezzen bele, muszáj...")

– ...akkor én azt gondoltam magamban, de hisz az én megboldogult férjem olyan jó ember volt, istenfélő. Mindig azt szokta mondani: „No, nehéz az élet, Mania, de Isten létezik", és sok jót tett az izraelita hitközségért, a céhgyűlések után sohase ment el a többiekkel a Malinowa kocsmába, hanem egyenesen haza, és ha néha el akartam menni valahová társaságba, mindig azt mondta: „Nem bánom, Maniusa, de a retikült add ide nekem, hogy el ne hagyd." Ha egy ilyen ember kéri meg valamire az Úristent, akkor ő biztosan nem tagadja meg tőle. Egy egész hónapig ültem a tárgyalás előtt a Mostowski-palotában, akkor is egészen nyugodt voltam, mert tudtam, hogy az ajtó előbb-utóbb úgyis megnyílik előttem, mert az lehetetlen, hogy ne tudná elintézni nekem a férjem. És mit gondol? Hogy talán nem intézte el nekem? Egyszer csak eljött hozzám a céhünk főkönyvelője, és kifizette értem az óvadékot, mire föltételesen szabadlábra helyeztek a tárgyalásig.

Most is azt mondtam: „Nyugodt lehet, doktor úr, meglátja, hogy a férjem ott fönt mindent el fog rendezni úgy, ahogy kell."

(E szavak után a Professzor rövidesen elszorította a vénát Bubnerné szívében, hogy megállítsa a vér áramlását, és az ütőérből jövő vért a vénákba vezesse át, és kiderült, mindenki örömére, hogy a vér valahogy utat talált magának a szívben...)

Mielőtt sor került az új gépek importjára, Rudny urat kiküldték Angliába, Newcastle-ba

gyakorlatra. Itt megállapította, hogy az angoloknál a minőségi ellenőrzés sokkal kevesebb selejtet szelektál, mint náluk a gyárban, és hogy ott sohase kerül arra sor, hogy a gép alkatrészhiány miatt leálljon.

Mikor visszaérkezett Łódźba, arról ábrándozott, hogy náluk is úgy dolgozzanak a gépek, mint Newcastle-ban. Sajnos hiába töri magát az ember, nem kapja meg a szükséges alkatrészeket, a selejt százaléka továbbra is nagyon magas, s ráadásul a fiatal munkásokkal se lehet zöld ágra vergődni.

A gyár igazgatója azt mondja, hogy valamikor másképpen kellett viselkedni a felettesekkel szemben, mert nem volt könnyű munkát találni. Ma pedig a munkások gyerekei továbbtanulnak – és ez nagyon helyes, csak valóban tanuljanak, de később nincs elég munkás, és ha fölvesznek valakit, különösen a technikum után, hát minden apróság miatt morog, mert tisztában van a saját kivételes helyzetével.

Mikor tehát Rudny úr visszatért a kórházból a műtét után (ez volt az az első olyan műtét, amikor bármelyik pillanatban bekövetkezhetett az infarktus, mikor minden azon múlott, ki lesz az első: az infarktus vagy az orvosok, az orvosok vagy az Úristen – az a műtét, amely elől a Professzor elszökött, és nem is akart visszajönni a klinikára. De még aznap késő délután mégiscsak visszajött. Ám az igazság kedvéért azt is meg kell jegyezni, hogy nem csak a Professzor ment el. Edelman is eltűnt, holott éppen ő szorgalmazta ezt a műtétet. Azt mondta: „Elmegyek, hogy még egyszer végiggondoljam az egé-

szet." Mert ő is olvasta a szakkönyveket, melyekben az áll, hogy ilyen esetben nem szabad operálni – de néhány óra múlva visszajött. És akkor kiderült, hogy Elżbieta Chętkowska kiabálni is tud: „Hol tekeregtek? Nem tudjátok, hogy most minden perc számít??!") – amikor tehát Rudny úr visszajött a műtét után, mely olyan nagy port vert föl az egész sajtóban, rögtön áttették a nyugalmasabb részlegre. Olyan helyet kerestek neki, ahol nem voltak importált gépek, se hiányzó alkatrészek, se fiatal szakmunkások – így került azután közelebbi kapcsolatba a kenőolajjal. „Csakis az egészségét, Rudny úr egészségét tartottuk szem előtt, amikor áthelyeztük – hangsúlyozza az igazgató –, nem pedig, ahogyan Rudny úr nagyon helytelenül gondolja, azért, mert elment a munkavédelmire, és megmondta, hogy Nowak, aki már tíz napja betegszabadságon van, nem egyszerűen csak beteg, hanem munka közben üzemi balesetet szenvedett. Nagyon kényes ügy, ha tíznapi késedelemmel jelentenek be üzemi balesetet, de amint mondottam, egyáltalán nem erről van szó, és nem azért adtunk Rudny úrnak sokkal nyugodtabb munkát."

Rudny úrnak ezentúl az volt a dolga, hogy a kenőolajról gondoskodjék. Miféle munka ez! Megvizsgálni a gépet, jegyzőkönyvet írni – és kész. Rudny úr nagyon jól tudta, hogy ez felelősségteljes munka, mert ha a magas fordulatszámú gépet jól megolajozzák, akkor évekig nincs vele semmi baj. De hogy ennek a munkának valami látható eredménye volna – hát ezt éppen nem lehet állítani.

Az igazgató nem tudja, hogy én mire akarok kilyukadni, amikor Rudny úr egészségi állapota felől kérdezem.

Példának okáért talán én is úgy gondolom, hogy az üzemet felelősség terheli az ő betegsége miatt? Én azonban egyáltalán nem gondolom. Az igazgató tehát még elmondja nekem, hogy valahányszor ki kell szállnia valamelyik velük kooperáló üzembe, nyomban kiújul a nyombélfekélye. Azoktól kell mindig pótalkatrészeket és jobb minőségű fonalat koldulnia. Rudny úr közvetlen főnöke pedig (pótalkatrészek nemcsak néhány géphez, hanem az egész gyár számára!) már kétszer került be a kórházba közvetlenül infarktus előtti állapotban – ha óhajtom, itt előttem rögtön megmérheti a vérnyomását, negyedév vége felé járunk, biztosan legalább százhetvenöt per százötven.

Mindhármuknak, Bubnernénak, Wilczkowski mérnöknek és Rudny úrnak ezen a szombaton elegendő idejük volt rá, hogy eltöprengjenek. És arra gondoltak, hogy nem szeretnének több infarktust kapni.

Az ember elhatározhatja, hogy ezentúl nem lesz több infarktusa. Ugyanúgy, ahogyan bizonyos életmódot választva, eleve beletörődünk az infarktusba.

Mihelyt tehát hazaengedték a kórházból, Bubnerné azonnal fölszámolta műhelyét. Az egész dokumentációt öt évig meg kell őrizni, vannak még golyóstollai, minden mintából egy. Előveheti, megtisztogathatja, szemügyre veheti őket – a csillogó négyszínű tollakat, mindegyik címkével ellátva, és persze a könyvelésben is fel

van tüntetve. Azután visszateszi az egészet a dobozba, a helyére rakja, és lassú léptekkel elindul napi sétájára.

Rudny úr viszont, akit a végén mégiscsak visszahelyeztek a régi beosztásába, mert új gépek érkeztek, ezúttal Svájcból, azt mondogatja magának: „Csak szép nyugodtan. Ha hiányzik valamelyik alkatrész, egyáltalán nem kell egy régit megjavítani vagy fejre állni, hogy helyette egy újat készítsek. Ha hiányzik egy alkatrész, egyszerűen kitöltöm a megrendelési űrlapot, és az én részemről az ügy rendben."

És valóban, kitölti a megrendelőlapot, és az ő részéről rendben van az ügy.

És ha néha mégis megszegi a saját magának tett ígéretét, akkor is csak egészen rövid időre. Amint a legkisebb fájdalmat érzi a mellcsont tájékán, orvoshoz megy, aki azt mondja neki: „Rudny úr, az életnek örülni kell, nem pedig mérgelődni a gépek miatt" – és ő újra visszatér a megrendelőlapokhoz.

Akkor már nem fáj semmije, és elmegy a kórházba látogatóba, június 5-én – operációjának évfordulóján –, és három virágcsokrot visz. Az egyiket a Professzornak, a másikat Edelman doktornak, a harmadikat pedig doktor Elżbieta Chętkowskának viszi el Radgoszczba, és leteszi a sírjára.

– Befejeződött az akció, te túlélted...

– A gettóban hatvanezer zsidó maradt. Akik túlélték, most már megértették, hogy mit jelent a „kitelepítés", és hogy nem szabad várni. El-

határoztuk, hogy az egész gettóra kiterjedő közös fegyveres szervezetet hozunk létre, ami egyébként nem volt könnyű, mert egyikünk se bízott a másikban, mi a cionistákban, ők pedig bennünk, de ez most nem volt fontos. Egy fegyveres szervezetet alakítottunk, a Zsidó Harci Szövetséget, a ŻOB-ot.*

Ötszázan voltunk. Januárban újra volt egy akció, és ötszázból már csak nyolcvanan maradtunk életben. A januári akcióban esett meg először, hogy az emberek nem önként mentek a halálba. Lelőttünk néhány németet a Muranowska, Franciszkańska, Miła és Zamenhof utcában. Ezek voltak az első lövések a gettóban, és nagy hatást keltettek az árja oldalon. Mindez a lengyel ellenállási mozgalom nagy fegyveres akciói előtt történt még. Władysław Szlengel, költő, aki verseket írt a gettóban, és hitt a szelíd halálban, versben örökítette meg ezeket a lövéseket. A címe *Ellentámadás* volt. Figyelj:

...Te német Isten, hallod-e,
dúlt házakból száll a zsidók imája.
Kezükben husáng, vasdorong,
fohászkodunk véres harcért kiáltva,
hát erőszakos halált adj nekünk.
Ne nézzük tehetetlen a sinek
futását halálunk előtt,
de adj nekünk, Uram, biztos kezet...
A Niska utca vérszirmot fakasszon,
Muranowban virítson vér virága,
tavaszunk lobban a puska csövén,

* Żydowska Organizacja Bojowa.

indulunk végső ellentámadásra,
megittasít a küzdelem bora,
partizánerdeink a házak,
*és városunk minden sikátora...**

Az igazat megvallva, ezekből a puskákból, melyek „csövén tavaszunk lobban", összesen csak tíz volt az egész gettóban. A Népi Hadseregtől** kaptuk.

Anielewicz csapatában nem volt fegyver, és amikor az Umschlagplatzra vitték őket, puszta ökölkel estek neki a németeknek. A tizennyolc éves nyomdász, Pelc csapatát is az Umschlagplatzra hajtották, de ott az egész csapat megtagadta a beszállást a vagonokba. Ekkor Van Oeppen, Treblinka parancsnoka, mindnyájukat – vagyis hatvan embert – ott a helyszínen agyonlövette. A Kościuszko rádióállomás, jól emlékszem még, harcra buzdító kiáltványokat sugárzott akkor. Egy női hang azt kiáltotta: „fegyverbe, fegyverbe", harci zajt idéző hangeffektusok kíséretében. Azon tanakodtunk, vajon mivel üthetnek ilyen zajt, mert nekünk összesen hatvan pisztolyunk volt csak – a Lengyel Munkáspárttól és a Honi Hadseregtől.

– Tudod, hogy ki kiabálta? Ryszarda Hanin, a színésznő.

Közleményeket, verseket és kiáltványokat olvasott fel a kujbisevi rádióban. Azt mondta, lehetséges, hogy ő hívott benneteket akkor harc-

* Székely Magda fordítása.

** Armia Ludowa (AL) – a Lengyel Munkáspárt és a baloldali erők katonai szervezete.

ba... De nem igazi fegyverekkel csaptak zajt. Ryszarda Hanin szerint a rádióban semmi sem hat olyan hamisan, mint a valódi zajok...

– Egyszer úgy alakult, hogy Anielewicz fegyvert akart szerezni. A Miła utcán lelőtt egy Werkschutzmannt, vagyis a német gyári őrség egy tagját. Megtorlásul a németek még aznap délután mindenkit elhurcoltak a Zamenhof utcából – a Miła utcától kezdve egészen le a Muranowski térig, sok száz embert. Nagyon dühösek voltunk Anielewiczre. Meg is akartuk... De ezt hagyjuk most.

Abban a házban, ahol megkezdték az emberek elhurcolását, egy barátom, Hennoch Rus lakott. (Neki köszönhető, hogy fegyveres szervezetet alakítottunk a gettóban. A vita néhány órán át húzódott, és már többször szavaztunk, de nem tudtunk dűlőre jutni, mert minden alkalommal ugyanannyi volt a szavazat, mint az ellenszavazat. Hennoch megváltoztatta az álláspontját, és megszületett a döntés a Zsidó Harci Szövetség megalakulásáról.)

Hennoch Rusnak volt egy kisfia. A háború elején megbetegedett, és én adtam neki vért, mikor vérátömlesztésre került a sor. A gyerek a transzfúzió után rögtön meghalt. A vérem valószínűleg sokkot váltott ki nála, ilyen eset előfordul. Hennoch nem szólt semmit, de azóta került engem. Végül is az én vérem ölte meg a gyerekét. Csak amikor az akció megkezdődött, akkor szólt így hozzám: „Neked köszönhetem, hogy a fiam emberhez méltóan, otthon halt meg. Hálás vagyok érte."

Akkor gyűjtöttük a fegyvert.

Átcsempésztük az árja oldalról (különféle intézményeket és magánszemélyeket kényszerítettünk, hogy pénzt adjanak rá), újságot is nyomtattunk – összekötőlányaink egész Lengyelországban terjesztették...

– Mennyi pénzt adtatok egy revolverért?

– Háromtól tizenötezerig. Április előtt fölment az ára: növekedett a kereslet a piacon.

– És mennyit kellett egy zsidó bújtatásáért fizetni az árja oldalon?

– Kettőtől ötezerig. Ez változó volt. Attól függően, hogy az illető mennyire látszott zsidónak, milyen volt a kiejtése, és hogy férfi volt-e vagy nő.

– Tehát egy revolver áráért egy hónapig lehetett volna bújtatni valakit. Vagy akár két személyt. Esetleg hármat.

– Egy revolverért meg lehetett váltani egy zsidót a zsarolónál.

– Ha akkor választani kellett volna: egy revolver vagy egy ember élete egy hónapig...

– Nem kerültünk ilyen választás elé. Talán jobb is, hogy nem kerültünk.

– Összekötőlányaitok egész Lengyelországban terjesztették az újságokat...

– Az egyik lány a gettóba vitte őket, Piotrkówba. Az ottani gettóban, a Zsidótanácsban a mi embereink voltak túlsúlyban, és kivételes rend uralkodott náluk: nem fordult elő csalás, igazságosan osztották szét az ételt és a munkát. De akkor fiatalok voltunk, és nem voltunk hajlandók semmiféle kompromisszumra. Ezért úgy vélekedtünk, hogy egyáltalán nem szabad a Zsidótanácsban dolgozni, mert ez kollaborálás.

Ezért utasítást adtunk nekik, hogy szökjenek el, és akkor néhányan Varsóba jöttek, de el kellett bújtatni őket, mert a németek keresték a piotrkówi Zsidótanács tagjait. Nekem a Kellerman házaspár jutott. Két nappal a likvidálási akció befejezése előtt, amikor az Umschlagplatzról elvittek bennünket, hogy számokat osszanak nekünk, megpillantottam Kellermant. A kórházépület ajtaja mögött állt – valaha üvegezett ajtó volt, de az üveget kitörték, a nyílásokat pedig bedeszkázták. A deszkák közti résen át megpillantottam az arcát. Intettem neki, ezzel jelezvén, hogy látom, és majd eljövök érte – azután elvezettek bennünket. Néhány óra múlva visszamentem, de az ajtó mögött már nem volt senki.

Tudod – annyi embert láttam előtte is, meg utána is az Umschlagplatzra menni, de csak ezzel a két emberrel szemben érzek lelkifurdalást, mert rám bízták őket, és én azt mondtam nekik, hogy eljövök értük, és az utolsó percig vártak rám, én pedig későn érkeztem.

– Mi történt azzal az összekötőlánnyal, aki a piotrkówi gettóba vitte az újságjaitokat?

– Semmi. Egyszer, visszafele az úton, elfogták az ukránok, és ki akarták végezni, de az embereinknek az utolsó pillanatban sikerült lepénzelni őket. Az ukránok egy sír szélére állították, vaktölténnyel lőttek rá, a lány úgy tett, mintha eltalálták volna, később újra hordta az újságokat a gettóba.

Az illegális újságokat sokszorosítógépen húztuk le. Ez a gép a Wałowa utcában volt. Egyik nap el kellett onnan vinni, de útközben talál-

koztunk néhány zsidó rendőrrel. Hátunkon a sokszorosítógép, ők pedig körülfognak minket, és ki akarnak vinni az Umschlagplatzra. Egy bizonyos ügyvéd volt a parancsnokuk, aki azelőtt kifogástalanul viselkedett, nem vert meg senkit, és nem nézett oda, ha valaki megszökött.

Valahogy sikerült elmenekülnünk, és később azt mondtam a fiúknak: „Mégiscsak disznó egy alak." Ők pedig elmagyarázták nekem, hogy teljesen összeroppant, és azt hiszi – úgyis vége mindennek, nekünk is, meg neki is. Ugyanezt mondta Maślanko, amikor hármasban az NSZK-ba utaztunk tanúvallomásra. Háború után egyetlen szót se váltottam azzal a másikkal, és akkor mondta Maślanko (ittunk egy keveset a vonatban): „Mi értelme van máma azokra a dolgokra visszaemlékezni?"

Valóban. Mi értelme van – emlékezni?

Néhány nappal a Werkschutmann kinyírása és a tömegmészárlás után, áprilisban, együtt mentünk hármasban az utcán, Antek, Anielewicz és én. A Muranowski téren nagy sokaságot láttunk. Meleg volt, sütött a nap, és az emberek feljöttek a pincékből a napra. „Istenem – mondtam –, hogy tehetnek ilyet? Miért járkálnak itt kinn?" És Antek akkor azt mondta rólam: „Mennyire gyűlöli őket, azt szeretné, ha örökké a sötétben kuporognának..." Én már megszoktam, hogy az embereknek csak éjszaka szabad kijönniök az utcára. Mert ha napközben jönnek elő, megláthatják őket, és ez azt jelenti, hogy hamarosan el fognak pusztulni.

Emlékszem, Antek mondta először a parancs-

nokság ülésén, hogy a németek föl fogják gyújtani a gettót. Amikor mi még azon tanakodtunk, hogy mit csináljunk, hogyan haljunk meg – rohamozzuk meg a falakat vagy hagyjuk, hogy agyonlőjenek bennünket a citadellán, vagy gyújtsuk föl a gettót, és vele együtt égjünk el mi is. Antek azt mondta: „És ha ők fognak felgyújtani bennünket?" Mi azt feleltük: „Ne beszélj badarságot, hiszen nem gyújthatják föl a várost." És a felkelés második napján valóban fölgyújtották. Akkor az óvóhelyen voltunk, és valaki velőtrázó kiáltással rohant be, azzal, hogy minden ég. Pánik tört ki. „Kész – végünk van" – és akkor föl kellett pofoznom azt a fiút, hogy megnyugodjék.

Kimentünk az udvarra, körös-körül mindenütt tűz, de a gettó központja, szerencsére, még nem égett. Csak a mi terepszakaszunk, a kefegyár. Akkor azt mondtam, át kell hogy vágjuk magunkat a tűzön. Ania, Adam barátnője, aki kijutott a Pawiak-börtönből, azt mondta, hogy nem jöhet velünk, nem hagyhatja ott az anyját – ő tehát maradt, mi pedig átrohantunk az udvaron, és eljutottunk a Franciszkańska utca faláig. Ezen volt egy nyílás, de reflektort irányítottak rá. Az emberek hisztériázni kezdtek – hogy nem mennek tovább, mert a reflektor fényében mind egy szálig lepuffantanak bennünket. Erre azt mondtam: „Ha nem jöttök, hát maradjatok itt magatok", és ott maradtak, talán hatan. Zygmunt pedig gépfegyverrel belelőtt a reflektorba (ez volt az egyetlen gépfegyverünk), és sikerült hamar átugranunk. (Ez az a Zygmunt, aki azt mondta, hogy én biztosan

életben maradok, de ő nem, és akkor keressem meg a lányát Zamościban.)

Ugye jó szám ez, a reflektorral? Tudom, hogy sokkal stílszerűbb, mint a halál a pincében. Sokkal hatásosabb dolog átugrani a falon, mint a sötétben fuldokolni, igaz?

– Az biztos.

– Akkor szolgálhatok még hasonló történetekkel. A felkelés előtt, még az akció előtt, valaki azt mondta nekem a kis gettóban, hogy elfogták Abraś Blumot. Kivételesen okos fickó volt, a vezetőnk még a háború előtt, elmentem hát megnézni, hogy mi van vele.

Az embereket már felállították négyes sorokban a Ciepła utcában, és kétoldalt, minden ötödik-tizedik sor mellett egy ukrán állt. Az utcát kordonnal zárták le. Közelebb kellett mennem, hogy lássam, merre lehet Blum, de nem volt tanácsos az ukránok háta mögé kerülni, se a tömeg közé vegyülni, mert engem is könnyen elvihettek volna. Tehát az ukránok és a tömeg közt lépkedtem, hogy mindenki lásson. Gyorsan és energikusan haladtam, mintha jogom lenne ott menni. És tudod, hogy mi történt? Még csak nem is szólt nekem senki.

– Valahogy az az érzésem, hogy te is szereted ezeket a gyors, energikus lépésekről és reflektorba való lövöldözésről szóló történeteket. Hogy jobban szereted, mint a pincében játszódókat.

– Nem így van.

– Én mégis azt hiszem.

– Egészen más okból meséltem el neked ezt a történetet az ukránokkal. Mert amikor este

hazaértem, a lépcsőn ott várt rám Stasia, a hosszú, vastag copfjával, és hangosan zokogott. „Te meg miért bőgsz?" – kérdeztem tőle. „Már azt hittem, hogy elvittek."

Nos, hát ez minden.

Mindenki fontos ügyekkel volt elfoglalva. Stasia pedig egész nap csak rám várt.

– Ha jól emlékszem, annál a reflektornál vesztettük el a fonalat. Az igazat megvallva, nem tudom, hogy egyáltalán létezik-e valamilyen fonal.

– Ez szerinted baj?

– Miért lenne baj? Hiszen nem történelmet írunk. Az emlékezésről írunk. De maradjunk még egy kicsit a reflektoroknál. Zygmunt belelőtt – ti pedig hamar átrohantatok. Várj csak, mi lett Zygmunt lányával, aki Zamośćban maradt, egy kolostorban?

– Elżuniával? Közvetlenül a háború után mindjárt megtaláltam.

– Most hol van?

– Már sehol. Kiment Amerikába. Gazdag emberek adoptálták, és nagyon szerették. Elżunia szép volt és okos. Azután öngyilkos lett.

– Miért?

– Nem tudom. Amikor kinn voltam Amerikában, fölkerestem a nevelőszüleit. Megmutatták nekem Elżunia szobáját. Nem nyúltak semmihez, minden úgy maradt, ahogy életében volt. De most se tudom, hogy miért tette.

– Minden, majdnem minden történet halállal végződik nálad.

– Igen? Mert azokról az időkről szólnak. De

hiszen azok, melyeket a betegeimről mesélek, az élettel végződnek.

– Zygmunt, Elżunia apja belelőtt a reflektorba...

– ...és átugrottunk a falon, a központi gettóba futottunk, a Franciszkańska utcába, és az udvaron ott állt Blum (akit mégsem kaptak el az előző akció alatt) és Gepner. Az, akinek a bőröndjéből azt a piros pulóvert kivettem. Valódi gyapjúból, szép bolyhos, gyönyörű pulóver...

– Tudom. Tosia pedig nemrég ugyanilyen pulóvert küldött neked Ausztráliából. Gepnerről meg olvastam egy verset. A címe *Dal Abraham Gepner vaskereskedőről*. Többek között arról szól, hogy a barátai hívták, menjen át az árja oldalra, de ő nem akart menni, és mindvégig ott volt a gettóban. Megfigyelted, milyen gyakran ismétlődik ez a motívum a gettóról szóló történetekben: hogy megmenekülhetnének, és mégis úgy döntenek, hogy maradnak? Korczak, Gepner és ti... Talán mert ez a választás élet és halál közt volt az utolsó esély arra, hogy megőrizhessétek emberi méltóságtokat...

– Blum azt mondta nekünk (ott az udvaron, a Franciszkańska utcában), hogy a Honi Hadsereg egy csapata kísérletet tett a fal áttörésére a Bonifraterska utcában, de nem sikerült nekik, és Anielewicz nagyon le van sújtva, mert nincs elég fegyver, és nem számíthatunk semmire... Erre azt mondom: „No jó, jó, csak ne ácsorogjunk itt tovább." Ők pedig azt kérdezik: „Hát akkor hová menjünk?" Harminc-valahányan vagyunk, és mindnyájan, Gepner is, Blum is

valamilyen parancsra várnak, és én se tudom, magam se tudom, hogy hová menjünk.

Egyelőre lementünk a pincébe, este pedig azt mondja Adam, hogy visszamegy Aniáért. Kért, hogy adjak neki néhány embert, megkérdeztem, hogy ki megy vele önként, ketten vagy hárman jelentkeztek, elindultak, és később azt hallottuk, hogy azt az óvóhelyet, ahol Ania volt az anyjával, már betemették a romok, és az a hat fiú se él már, akik nem akartak velünk tartani.

Talán megint meg akarod kérdezni, hogy nincsen-e lelkifurdalásom, amiért otthagytam őket?

– Nem akarom megkérdezni.

– Nincs lelkifurdalásom. De nagyon sajnálom őket.

Másnap találkoztam mindnyájukkal, Anielewiczcsel, Celinával, Jurek Wilnerrel. Átmentünk az ő óvóhelyükre, és azok a lányok, az a két prostituált, ennivalót készített nekünk, Guta pedig cigarettával kínált meg bennünket. Szép nyugodt, jó nap volt.

Mit gondolsz, el lehet ezt mesélni az embereknek?

– Nem tudom, hogy mire gondolsz.

– Azokra a fiúkra, akiket otthagytam az udvaron.

Fogalmam sincs, hogy egy orvosnak szabad-e erről beszélnie. Hiszen az orvostudományban minden élet egyformán fontos – a legkisebb esély is, hogy megmentsük.

– Nem beszélhetnénk inkább a reflektorról,

a vakmerő ugrásról a falon át – vagy valami hasonlóról?

– De hiszen ezek a dolgok folyton váltakoznak. Az ember valahová rohan, azután valaki elesik, aztán megint rohan, azután Adam kidugja a fejét a pincéből, és a falon feléje gurul egy gránát, és azt ordítom neki: „Adam, vigyázz, egy gránát", és a gránát felrobban a fején. Akkor kiugrom a pincéből, és az udvaron németek állnak, nekem két pisztolyom van – tudod, azon a keresztbe átvetett szíjon, lövök...

– És mind a két lövésed talál?

– Dehogy. Egyik se, de elérem a következő házat. A németek utánam vetik magukat, tehát fölmászom a tetőre – ugye, jók az ilyen történetek?

– Elsőrendűek.

– Úgy gondolod, hogy a tetőkön végigrohanni szebb, mint a pincében gubbasztani?

– Én jobb szeretem, ha te a tetőkön nyargalsz.

– Akkor nem láttam különbséget. De később, a varsói felkelés alatt igen, amikor minden nappal történt, napsütésben, és nem falak által elhatárolt térben. Támadást indítottunk, visszavonultunk, rohantunk. A németek lőttek, de én is lőttem, volt pisztolyom, fehér-piros színű karszalagom, mellettem a többieken is fehér-piros karszalag, sok-sok emberen – ezt nevezem, ez aztán a pompás, a komfortos harc!

– Nem mennénk vissza a tetőre?

– Tehát átrohantam a másik épületbe. Abban a piros pulóverben, az ilyen piros pulóver kitűnő célpont, de nehéz a nappal szemben elta-

lálni valakit. Ebben a másik házban, az ötödik emeleten hatalmas zsák szárított kenyéren ott feküdt egy srác.

Annál a srácnál maradtam – adott egy darabot, aztán még egyet, de többet már nem akart adni. Dél volt, és hat óra felé meghalt a srác, és most már enyém volt az egész zsák szárított kenyér. De sajnos zsákkal együtt nem könnyű a tetőkön ugrálni, és nekem újra ki kellett ugranom, és mikor kiértem az udvarra, öt emberünk ott feküdt holtan. Az egyik fiút Stasieknek hívták. Aznap reggel egy címet kért tőlem a túlsó oldalra, én meg azt mondtam neki: „Még nem jött el az ideje, még korai", mert nem volt semmilyen címem a túlsó oldalon. Ő pedig azt mondja: „De hiszen már vége mindennek, nagyon kérlek, add ide azt a címet." Nekem pedig nem volt odaát címem. Utána rögtön kiugrott az udvarra, én pedig most megtaláltam.

Ezeket a fiúkat el kellett temetni.

Sírt ástunk (a Franciszkańska utca 30. alatt az udvaron). Öt embernek sírt ásni szörnyű munka. Eltemettük őket, és mivel május elseje volt, egészen halkan elénekeltük az Internacionálé első versszakát. Ugye hihetetlen? Valóban meghibbantunk, hogy akkor ott, a Franciszkańska udvarán rázendítettünk az Internacionáléra.

Később cukrot szereztünk valahol, és cukrozott vizet ittunk. Néhányan fellázadtak a csapatomban, mert azt hitték, hogy igazságtalan vagyok és nem adok nekik elég fegyvert, tehát éhségsztrájkot kezdtek, vagyis nem voltak hajlandók meginni a vizet.

Tudod, hogy mi volt a legrosszabb?

Hogy egyre több ember várta tőlem a parancsokat.

– Hogyan végződött az a sztrájk? (Éhségsztrájk a gettóban. Úristen!)

– Normálisan. Kényszerítettük őket, hogy megigyák azt a vizet. Nem tudod, hogy háború idején hogyan kell kényszeríteni valakit?

Így hát egyre több, nálam idősebb és tapasztaltabb társam kérdezte tőlem, hogy mit kell tenni, és én magam se tudtam, és nagyon egyedül éreztem magam.

Miközben a haldokló sráccal a kenyeres zsákon feküdtem, egész nap ezen gondolkodtam.

Május hatodikán beállított Anielewicz Mirával. Össze kellett volna jönnünk, de már nem volt miről tanácskozni, tehát lefeküdt aludni, és én is lefeküdtem. Másnap azt mondtam: „Maradjatok nálunk, semmi értelme, hogy visszamenjetek", de ő nem akart maradni. Egy darabon elkísértük őket, aztán másnap, nyolcadikán átmentünk a Mila utca 18. alatti bunkerba. Éjjel volt már, kiáltásunkra nem felelt senki, végül egy fiú azt mondja: „Már nem élnek. Öngyilkosok lettek." Néhányan még megmaradtak, az a két lány, a prostituáltak. Velünk jöttek, és amikor visszaértünk, már várt ránk Kazik azokkal az árja oldalról érkező emberekkel, akik majd kivezetnek bennünket a csatornákon át. (Akkor a két lány megkérdezte, hogy velünk jöhetnek-e. Én azt mondtam: „Nem.") Józwiak – fedőnevén „Witold" – a Lengyel Munkáspártból küldte át hozzánk cze-

ket az embereket, akik a Prosta utca torkolatához vezettek ki bennünket. Ott várakoztunk egész éjjel és egész nap és még egy éjszaka, és május tizedikén felnyílt a csapófedél, és a mieink már ott voltak egy autóval, és Krzaczek, „Witold" embere, körös-körül óriási tömeg, az emberek pillantásában iszonyat tükröződött, kormosak voltunk, piszkosak, a kezünkben fegyver – néma csöndben álltak, és mi kijöttünk a vakító májusi fénybe.

Andrzej Wajda filmet akar forgatni a gettóról. Azt mondja, hogy szeretné felhasználni az eredeti fényképeket, és Edelman sorjában mindent elmondana a kamera előtt.

A helyszínen, ahol az egész megtörtént.

Például a Miła utca 18. alatti bunkerben (ma hó borította azt a helyet, és gyerekek szánkáztak le róla).

Vagy az Umschlagplatzhoz vezető kapunál.

Ez a kapu ma már nem létezik, a régi fal összeomlott, amikor az Inflancka lakótelepet építették. Most magas, szürke háztömbök sorakoznak ott – pontosan a vasúti sorompó mentén. Az egyik házban lakik a barátnőm, Anna Strońska. Elmondom neki, hogy a konyha felől, az ablaka alatt álltak az utolsó vagonok, mert a mozdony ott volt a nyírfáknál. Anna Strońska szívbeteg, és e szavak hallatára elsápad.

– Ide figyelj – mondja –, én mindig jó voltam hozzájuk, ugye nem fognak bántani?

– Hát persze hogy nem – mondom –, sőt majd oltalmuk alá vesznek. Meglátod.

– Azt hiszed? – kérdezi Anna, és lassan megnyugszik.

Tehát az építést előkészítő munkálatoknál összeomlott a fal, de arra a helyre sietve felhúztak egy darab új falat fehér, egészséges téglából, és emléktáblát helyeztek el rajta, gyertyatartókat és zöld virágállványokat, körös-körül friss pázsit. Minden szép, tiszta és új.

Vagy az emlékműnél.

Április 19-én, vagyis az évforduló napján – mint minden évben – az „Orbis"-autóbuszok külföldi vendégeket hoznának, és tavaszi kosztümös hölgyek szállnának ki, és urak fényképezőgéppel. A sétányt övező padokon öregasszonyok üldögélnének gyerekkocsik mellett, és néznék az autóbuszból kiszállókat és az üzemek küldötteit, akik koszorúkat helyeznek el. „A mi pincénkben – mondhatná az egyik asszony – volt egy lány, aki a szén alatt feküdt, és az utcára nyíló ablakon át adtuk be neki az ételt." (Az is előfordulhatna, hogy az, akinek az ablakon adták be az ételt, most itt állna tavaszi kosztümben a busszal érkezők közt.) Azután felhangzana a dobszó, és elindulnának a küldöttségek a koszorúkkal, a küldöttségek után pedig egyes emberek kisebb csokrokkal vagy egy szál nárcisszal a kezükben. És a legvégén, a virágok és a dobszó után, a tömegből váratlanul kiválna egy szakállas öregember, és a káddist kezdené mondani. Ott állna az emlékmű lábánál az égő gyertyák alatt, és elcsukló hangon rázendítene a halotti imára – a siratóra hatmillió halottért. Egy magányos, szakállas öregember hosszú fekete kabátban.

Azután elvegyülne a tengeteg ember: „Marek" – hangzana fel váratlanul a kiáltás. „Marysia, Úristen, te semmit se változtál!" – lenne az örömteli válasz, mert az illető felismerné Marysia Sawickát, aki a háború előtt a Skra-stadionban nyolcszáz méteres síkfutásban indult, Michał Klepfisz húgával együtt, később pedig nemcsak Michał húgát, hanem a feleségét meg a kislányát is bújtatta...

A kislány meg a feleség életben maradtak. Michał pedig a Bonifraterska utcában maradt, azon a padláson, ahol a saját testével fedezte a társait a gépfegyver ellen, hogy épségben átjussanak. A zsidó temetőben van a jelképes sírja, rajta felirat:

MICHAŁ KLEPFISZ MÉRNÖK
1913. IV. 17.–1943. IV. 20.

A film forgatásakor ez is szerepelhetne mint helyszín.

Mellette fekszik Jurek Błones, húszéves húgával, Gutával és tizenkét éves öccsével, Lusiekkel és Fejgele Goldsztajn (melyik is volt az? az arcára már nem emlékszik) és Zygmunt Frydrych, Elżunia apja, aki első nap azt mondta neki: „Te életben maradsz, ne felejtsd el hát – keresd meg Zamościban a kolostorban..."

Ez már nem jelképes sír.

Amikor kijöttek a csatornából, Zielonkába mentek, ahol előkészítették a búvóhelyüket, de tíz perccel később megérkeztek a németek. Zielonkában a kerítés tövébe temették őket, így a háború után hamar megtalálták a holttestüket.

Húsz-harminc méterrel beljebb fekszenek azok, akik a háború után kerültek ide a Bug túlsó partjáról. Mikor kijöttek a csatornából, az volt a terv, hogy kelet felé indulnak, átkelnek a folyón, és a partizánokhoz csatlakoznak. De mikor a folyó közepére értek, tüzet nyitottak rájuk. (A Prosta utcában jöttek ki a csatornából. A csapófedél váratlanul felnyílt, és Krzaczek azt kiáltotta felülről: „Kijönni!", de nyolcan hiányoztak. Edelman átküldte őket egy szélesebb csatornába, mert amikor egy éjszakán és egy napon és még egy éjszakán át várakoztak lenn a lecsapott fedél alatt, nem kaptak levegőt, és egymás után haltak meg a fekália szennyezte víztől és a metángáztól. Most Edelman utasítást adott, hogy menjenek el értük, de senki se mozdult, senki se akart eltávolodni a nyílástól, mert a csapófedelet már felemelték, volt levegő és fény, és hallották a rájuk várakozó emberek hangját. Edelman akkor parancsot adott Szlamek Szusternek, hogy menjen el értük, és Szlamek elrohant. Fönn Krzaczek és Kazik irányította a mentést, és azt kiáltották, hogy induljanak már, hogy jön még egy autó, annak ellenére, hogy Celina előrántotta revolverét, és azt kiabálta: „várjatok, mert lövök", a teherautó mégis elindult. A csatornákból való kijövetelt Kazik szervezte meg nekik. Akkor tizenkilenc éves volt, és ez valóban egyedülálló teljesítmény volt tőle. Most néha fel szokta őt hívni a háromezer kilométerre fekvő városból, és azt mondja, hogy ő a felelős, mert nem kényszerítette Krzaczeket, hogy várjanak. Edelman erre azt válaszolja, hogy szó sincs róla, Kazik

kifogástalanul viselkedett, és hogy ő az oka mindennek, mert ő mondta nekik, hogy menjenek távolabb a nyílástól. Kazik viszont – abból a háromezer kilométerre fekvő városból – erre azt mondja: „hagyjuk ezt, végül is mindenért a németek felelősek". És még hozzáteszi: „Hogy lehet, hogy azokról, akik életben maradtak, sose kérdez senki. Mindig csak a halottakat kérdezik tőlem." A Prosta utca torkolatánál levő csatornanyílás is alkalmas helyszín volna a film forgatására.)

A fasor végén, ahol már nincsenek sírok, és valami mezőféle kezdődik – magas fűvel benőtt sík terület, mely egészen a Powązki temető faláig húzódik, ott már emléktáblák sincsenek. Ide temették azokat, akik a gettó likvidálása előtt haltak meg – az éhségtől, tífusztól, az elcsigázottságtól, az utcán, az elhagyott lakásokban. Az „Örökkévalóság" temetkezési vállalat alkalmazottai minden reggel kiskocsit tolva maguk előtt indultak el, hogy összeszedjék az utcákon a tetemeket, és egymásra rakták őket, egyiket a másikra, azután átvágtak az úttesten az Okopowa utcában, és átmentek a temetőbe, mely az árja oldalon volt, és ezen a fasoron haladtak végig egészen a falig.

Először a fal tövében temették el az embereket, azután, ahogy sokasodtak a holttestek, fokozatosan egyre beljebb haladtak a temetőbe, míg végül már az egész mezőt elfoglalták.

Michał Klepfisz, Abrasza Blum és a Zielonkában meggyilkoltak sírja fölött emlékmű áll. Egy szálfaegyenes férfialak, egyik kezében géppisztoly, a másikban kézigránát, a derekán töl-

ténytár, oldalán térképtáska, mellén keresztbe átvetett szíj. Egyikük se nézett így ki soha, nem volt se géppisztolyuk, se töltényтáruk, se térképük, a tetejébe piszkosak voltak és kormosak, de az emlékművön minden olyan, amilyennek bizonyára lennie kell. Itt minden szép és tiszta.

Abraham Blum mellett fekszik a felesége, Luba, az, aki a gettóban az ápolónőképző iskolát vezette. Luba Blum öt számot kapott az egész iskola számára, pedig hatvan növendéke volt, tehát azt mondta – azok kapják, akik a legjobb előmenetelt tanúsítják, és föltette nekik a következő kérdést: „Hogyan ápoljuk a beteget közvetlenül a szívinfarktus utáni első napokban?" És azoknak a növendékeknek adott számot, akik a legjobb választ adták.

Luba Blum a háború után egy állami gyermekotthon vezetője lett. Ide hozták azokat a gyerekeket, akiket a szekrényekben, kolostorokban, szenesládákban és a sírboltokban találtak. Kopaszra nyírták, UNRRA-csomagban kapott ruhákba öltöztették és zongorázni tanították őket, meg arra, hogy evés közben nem illik csámcsogni. Az egyik kislány azután született, hogy anyját a németek megerőszakolták, ezért a többi gyerek svábnak hívta őt. A másik kislány teljesen kopasz volt, mert a vitaminhiánytól kihullott a haja, a harmadikat pedig, akit falun bújtattak, a nevelőtanárnő többször is figyelmeztette, ne mesélje el a többieknek, hogy mit csináltak vele a fiúk a padláson, mert jól nevelt kislányok ilyesmiről nem beszélnek.

Luba Blum, aki a gettóban arra vigyázott, hogy az ápolónőképző iskola növendékei min-

dig tiszta és kikeményített fityulában jelenjenek meg, az állami gyermekotthonban arra tanította a gyerekeket, hogy illedelmesen és kerek mondatokban válaszoljanak azoknak a bácsiknak, akik megkérdezik tőlük, hogyan halt meg a papájuk, mert ha visszamennek Amerikába, majd csomagot küldenek nekik, sok-sok csomagot, tele ruhával meg halvával – nos, Luba Blum is ott fekszik a szépen gondozott fasorban. Ha innen a temető mélye felé kanyarodunk – ágak sűrűje, beomlott oszlopok, benőtt sírokon feliratok – ezernyolcszáz, ezerkilencszázharminc... élt a Prága-negyedben... a jogtudományok doktora... vigasztalhatatlan bánatukban –, olyan világ nyomai, mely, úgy látszik, egyszer valóban létezett.

Egy fasorban – „Adam Czerniaków mérnök, a Zsidótanács elnöke, meghalt 1942. július 23-án" és egy Norwid-idézet...

„Poraid őrzi mindegy, milyen urna,
Sírod fölnyitják úgyis egyszer újra.
Tettedet akkor érdemnek ítélik..."

(„Csak azt rójuk fel neki, hogy a halálából privát ügyet csinált.")

Temetés. Nagy csoport vonul végig a szép, rendezett fasoron, koszorúk, szalagok – a nyugdíjasok egyesületéé, az üzemi bizottságé... Egy idősebb úr sorban odamegy mindenkihez, és diszkréten, suttogóra fogott hangon megkérdezi: „Bocsánat, nem zsidó véletlenül?" – és már megy is tovább. – „Bocsánat, véletlenül nem..."

Tíz zsidóra van szükség ahhoz, hogy elmondhassák a káddist, és ő csak hetet talált.

– Ilyen nagy tömegben?

– Hiszen láthatja, mindenkit megkérdeztem, és sehogy se jön ki több.

És ujjait gondosan begörbíti: az egész temetőben összesen hét, még a káddist se lehet elmondani.

A zsidók az Umschlagplatzon vannak, Anna Strońska lakásában, ott a vasúti töltésnél.

Szakállasan, kaftánban és sábeszdekliben, némelyek vörös rókaprém szegélyes sapkában, sőt ketten sildes kerek sapkában... Nagy tömeg, szó szerint nagy tömeg: a polcokon, kis asztalokon, a pamlag fölött, a falak mentén...

Anna Strońska barátnőm gyűjti a népművészeti tárgyakat, és a népművészek szívesen örökítik meg háború előtti szomszédaikat.

Anna Strońska egész Lengyelországból hozza ide az ő zsidóit, Przemyślből, ahol neki adják mindig a legszebb tárgyakat és a legolcsóbban, mivel az apja a háború előtt ott volt sztaroszta, de a legértékesebb darabok Krakkóból származnak. Húsvét hétfőjén a Boldogasszony Leányai apácarend temploma előtt a Salwatoron búcsút tartanak, és csak ott láthatók még fekete kaftános zsidók, fehér atlaszból készült táleszben, fejükön tfilin – szép gondosan megvarrva, ahogy illik.

Csoportokba verődve állnak.

Van, aki élénken, gesztikulálva beszélget – a másik újságot olvas, de olyan hangosan vitatkoznak, hogy amaz fölkapja a fejét, és most már a vitatkozókat figyeli. Néhányan imádkoz-

nak. Két vörös kaftános férfi csak úgy rázkódik nevettében. Egy idősebb úr halad el mellettük sétapálcával, a kezében táska. Talán orvos?

Mindnyájan el vannak foglalva valamivel – mert ők AZOK a zsidók, abból az időből, mielőtt az még megtörtént volna. Egyszer Edelmannal megyek Anna Strońskához, hogy nézze meg ezeket a normális zsidókat, és amikor már búcsúzkodunk, Strońska azt mondja, hogy egyik szomszédnője, aki néhány házzal arrébb lakik, a Miła utcában, elmesélte egy furcsa álmát neki.

A szomszédnője mindig ugyanazt álmodja, mióta ebbe az új lakásba költözött. Voltaképpen azt se lehet tudni, hogy az egész álom-e egyáltalán, mert folyton azt álmodja, hogy nem alszik, és a saját szobájában fekszik, de ez egyáltalán nem az ő szobája. Csupa régi bútorral van berendezve, itt egy nagy cserépkályha meg egy vakablak – ahol tulajdonképpen most fal van –, és miután minden éjjel itt van ebben a szobában, lassan már hozzászokott ezekhez a tárgyakhoz, és kezdi fölismerni a fotelekben és kredenceben levő apróságokat. Néha úgy érzi, hogy a szoba ajtaja mögött valaki áll – és ez az érzése, hogy rajta kívül még van valaki a szobában, olyan erős, hogy föllkel az ágyából, hogy megnézze, nem surrant-e be valami tolvaj, de nem, nincs ott senki.

Valamelyik éjjel újra ott látja magát ebben a szobában, ami az övé is, meg nem is. Minden a megszokott helyén van – a cserépkályha, a dísztárgyak a kredenceben –, egyszer csak kinyílik az ajtó, és a szobába belép egy fiatal lány, egy zsidó lány.

Az ágyához közeledik.

Megáll előtte.

Figyelmesen méregetik egymást. Egyikük se szól semmit, mégis pontosan tudják, hogy a másik mit akar mondani. Mintha a lány azt mondaná: „Aha, vagyis most maga lakik itt..." Akkor ő mentegetődzni kezd, hogy ez egy új ház, a lakást úgy kapta... A lány kezével olyan mozdulatot tesz, mintha meg akarná nyugtatni – de hiszen minden rendben van, ő csak meg akarta nézni, hogy most ki lakik itt, puszta kíváncsiságból... aztán az ablakhoz lép, kinyitja, és kiugrik a negyedik emeletről az utcára.

Attól a naptól fogva már sohasem ismétlődött meg ez az álom, és megszűnt az az érzése, hogy még valaki van a lakásban.

Nos hát, itt, és még sok hasonló színhelyen forgathatná Wajda a filmjét, de Edelman kijelenti, hogy ő nem fog a kamera előtt beszélni, mert ő csak egyszer tud elmondani mindent.

És ezt már megtette.

– Miért lettél orvos?

– Mert folytatni kellett azt, amit addig csináltam. Amit a gettóban csináltam. A gettóban negyvenezer ember helyett kellett határoznunk – mert ennyi ember volt ott 1943 áprilisában –, és határoztunk is. Elhatároztuk, hogy nem mennek önként a halálba. Mint orvos legalább egy ember életéért felelhettem – orvos lettem hát.

Ugye ezt akartad hallani tőlem? Jól hangzik, igaz? De nem így történt egyáltalán. Az úgy volt, hogy véget ért a háború. A mindenki számára győztes háború. De az én számomra vesz-

tett háború volt ez, és úgy éreztem folyton, hogy valamit tenni kellene, elmenni valahová, hogy valaki vár rám, és meg kell mentenem. Valami városról városra üzött, egyik országból a másikba, de amikor megérkeztem, kiderült, hogy nem vár rám senki, hogy már nincs kit megmenteni, és egyáltalán nincs semmi tennivalóm, így hát hazajöttem. (Akkor azt mondták: „És te azokat a falakat akarod nézni, a járdákat, az üres utcákat?" Én pedig tudtam, hogy itt kell lennem, hogy ezt nézzem.) Tehát hazajöttem, lefeküdtem és aludtam. Napokon és heteken át aludtam. Időről időre fölébresztettek, és azt mondták, hogy valamit csinálni kellene magammal – eszembe jutott a közgazdasági egyetem, már nem tudom, hogy miért éppen az, végül is Ala beíratott az orvosira. Tehát orvostanhallgató lettem.

Ala már a feleségem volt. Akkor ismertem meg, amikor eljött hozzánk azzal az őrjárattal. Dr. Świtala a Honi Hadseregtől szervezte meg ezt az őrjáratot nekünk, hogy kihozzanak bennünket a żoliborzi bunkerből. Ott maradtunk a Promyk utcában a varsói felkelés után, Antek, Celina, Tosia Goliborska, én – és novemberben elküldték értünk ezt az őrjáratot. (A Promyk utca közvetlenül a Visztula partján fekszik, és még a fronthoz tartozott, az egész területet aláaknázták, Ala levetette a cipőjét, és mezítláb ment át az aknamezőn, mert azt hitte, ha mezítláb lép rá, akkor az akna nem robban föl.)

Ala beíratott az orvosira, eljártam hát az órákra, igaz, egyáltalán nem érdekelt az egész, és amikor hazaértem, újra lefeküdtem. Min-

denki szorgalmasan tanult, és mivel én arccal a falnak fordulva feküdtem az ágyban – mindenfélét rajzoltak nekem a falra, hogy legalább valamit megjegyezzek. Hol egy gyomrot vázoltak föl nekem, hol egy szívet, különben nagyon gondosan, a szívkamrákkal, pitvarokkal, az aortával együtt...

Talán két évig ment ez így – időnként pedig különböző elnökségekben foglaltam helyet...

– Már hősi státusban voltál?

– Valami hasonló. Azt mondták: „Kérem, mondja el nekünk, hogyan történt." De én nagyon visszahúzódó voltam, és nem valami fényesen szerepeltem a különböző elnökségekben.

Tudod, hogy mire emlékszem abból az időből a legjobban?

Mikołaj halálára. A Żegota (Zsidók Megsegítésére Szervezett Tanács) tagja volt illegális szervezetünk képviseletében.

Mikołaj megbetegedett és meghalt.

Érted? Meghalt. Egyszerűen, a kórházban, az ágyban! Ő volt az első az ismerőseim közül, akit nem gyilkoltak meg. Egy nappal előtte még meglátogattam a kórházban, és ő azt mondta: „Kérem, Marek úr, ha valami történne velem, itt a vánkosom alatt van a füzet, benne mindent pontosan fölírtam az utolsó fillérig. Lehet, hogy egyszer még meg fogják kérdezni, tehát ne felejtse el, az egyenleg rendben, sőt még maradt is valamennyi pénzünk."

Tudod, hogy mi volt?

Egy vastag, fekete fedelű füzet, amibe a háború alatt gondosan bejegyezte, hogy mire adjuk ki a dollárokat. Azt a pénzt, amit ejtőer-

nyőn dobtak le nekünk fegyverre. Még maradt húsz-harminc dollár, és azt is beletette abba a füzetbe.

– És te átadtad a maradék pénzt és a füzetet az amerikai szakszervezeti vezetőknek, akik olyan meghatódva láttak vendégül hatvanháromban?

– Ki se hoztam azt a füzetet a kórházból. Elmondtam mindent Anteknek meg Celinának, és – emlékszem – borzasztóan nevettünk az egészen. A füzeten is, és azon, hogy Mikołaj olyan furcsán halt meg egy frissen áthúzott kórházi ágyban. Szó szerint majdnem megpukkadtunk, annyira nevettünk. Végül is Celina volt kénytelen figyelmeztetni minket, hogy nem illik.

– Később aztán már nem rajzolták neked azokat a szíveket a falra?

– Nem.

Egyik nap elmentem az egyik előadásra – talán csak azért, hogy aláírassam az indexem –, és hallom, amint a professzor azt mondja: „Ha az orvos tudja már pontosan, milyen a beteg szeme, a bőre, a nyelve, akkor azt is tudnia kell, hogy mi a baja." Ez nagyon megtetszett nekem. Arra gondoltam, hogy az ember egész betegsége olyan, mint a kirakós játék, csak tudni kell helyesen összerakni, és minden kiderül, hogy mi van az emberben, ott belül.

Ettől az időtől kezdve foglalkoztam behatóan az orvostudománnyal, és most jöhetne az, amivel te akartad kezdeni, és amit csak jóval később értettem meg: hogy mint orvos továbbra is felelhetek az ember életéért.

– Tulajdonképpen miért kell neked felelned az ember életéért?

– Talán azért, mert ehhez képest minden egyéb kevésbé fontos nekem.

– Lehet, hogy azért van, mert akkor húszesztendős voltál? Ha az ember húszéves korában éli át élete legfontosabb pillanatait, később nehéz hasonlóan fontos dolgokkal elfoglalnia magát...

– Tudod, azon a klinikán, ahol azután dolgoztam, volt egy nagy pálma. Sokszor álldogáltam alatta – és néztem azokat a kórtermeket, ahol a betegeim feküdtek. Ez még a régi időben volt, mikor még nem voltak ilyen modern kezelési eljárások, készülékek és gyógyszerek, mint ma, és a betegeim közül a legtöbb halálra volt ítélve. Az én feladatom abban állt, hogy minél többet megmentsek közülük – és egyszer a pálma alatt rádöbbentem, hogy lényegében ez ugyanaz, ami ott volt. Az Umschlagplatzon. Akkor is a kapu mellett álltam, és a halálraítéltek tömegéből kellett kiragadni egyeseket.

– És te ott állsz a kapuban egy életen át?

– Tulajdonképpen igen. És ha már végképp nem csinálhatok semmit – még mindig marad ez az egy: biztosítani a betegeim számára a tisztességes halált. Hogy ne tudják, hogy ne szenvedjenek, ne féljenek. Hogy ne ismerjék meg a megaláztatást.

Biztosítani azt, hogy ne úgy haljanak meg, mint AMAZOK. Az Umschlagplatzon, a harmadik emeleten.

– Nekem azt mondták, hogy a banális és veszélytelen eseteket csak kötelességből vállalod,

és csak akkor jössz igazán tűzbe, ha komolyra fordul a dolog, megkezdődik a versenyfutás a halállal.

– De hiszen éppen ez az én szerepem.

Az Úristen már el akarja oltani a gyertyát, nekem hamar el kell takarnom előle a lángot, s kihasználni, hogy egy pillanatig nem figyel oda. Hadd égjen legalább egy kicsivel tovább, mint ahogy Ő szeretné.

Ez fontos. Ő nem túlságosan igazságos. S ezért nagy öröm, ha mégis sikerül – mert akárhogyan is nézzük, mégiscsak sikerült Rajta kifogni...

– Verseny az Úristennel? Micsoda elbizakodottság!

– Tudod, ha az ember vagonokba kísér másokat, később akadhat Vele elszámolnivalója. Mindnyájan ott mentek el mellettem, mivel a kapuban álltam az első naptól az utolsóig. Mind a négyszázezer elhaladt mellettem.

Persze minden élet ugyanazzal ér véget, de arról van szó, hogy az ítéletet valamennyire elhalasszuk, nyolc, tíz, tizenöt évvel. Ez nem kevés. Amikor Tenenbaumné lányának sikerült számot szereznie, és még három hónapig élt – úgy éreztem, hogy ez sok, mert ezalatt volt ideje, hogy megismerje a szerelmet. A kislányoknak pedig, akiket kigyógyítottunk a szívbillentyű-szűkületből és szívbillentyű-elégtelenségből, megadatott, hogy felnőjenek, szerelmesek legyenek, gyerekeket szüljenek, mennyivel több jutott hát nekik, mint Tenenbaumné lányának.

Volt egy kilencéves kis betegem, Urszulának hívták, komplikált szívhibája volt, a köpedéke

rózsaszínű és habos, és nem kapott levegőt – de abban az időben még nem operáltunk gyerekeket. Egyáltalán, akkor végezték az első szívműtéteket Lengyelországban, és a kislány a halálán volt. Fölhívtam a Professzort, és azt mondtam, hogy a gyerek mindjárt megfullad. Két óra múlva iderepült, és még aznap meg is operálta. A kicsi hamar gyógyult, azután kijött a kórházból, befejezte az iskoláit... Időnként eljön hozzánk, néha férjesen, néha elváltan, szép magas, fekete asszony – azelőtt bandzsított, ami elcsúfította kissé, de egy kitűnő szemészhez küldtük operációra, és a szeme is rendbe jött.

Azután volt még egy Teresánk. Szintén szívbeteg, úgy felpuffadt, hogy kisebbfajta hordóra emlékeztetett. Majdnem a halálán volt. Amint megszűnt a pangás, azt mondta: „Kérem, írjanak ki, haza kell mennem", de amíg benn volt a kórházban, senki se látogatta meg. El is mentem egyszer hozzájuk – betonpadlós szobában lakott, egy üzlet mögött a beteg anyjával és két húgával, és azt mondta, haza kell mennie, mert két kishúgáról kell gondoskodnia – akkor tízéves volt –, és hazament. Később szült egy gyereket, a szülés után újból bekerült hozzánk tüdőödémával, de mihelyt rendesen levegőt kapott, azt mondta, ő hazamegy, mert el kell látnia a gyerekét. Néha fölkeres bennünket, és azt mondja, mindent megkapott, amire vágyott, van otthona, gyereke, férje, de a legnagyobb dolog mégiscsak az, hogy kiszabadult abból a lyukból az üzlet mögött.

Azután volt még egy Grażynánk, állami gondozott, az apja alkoholista volt, és elmegyógy-

inczetben halt meg, az anyja tüdőbajban. Megmondtam neki, hogy nem szabad szülnie, mégis szült, és vérkeringési panaszokkal visszakerült hozzánk. Most rohamosan gyengül, már nem tud dolgozni, nem tudja fölemelni a gyerekét, de büszkén sétáltatja a kocsiban, hogy gyereke van, mint a többi normális asszonynak. A férje imádja, és hallani se akar a műtétről, mi pedig nem merjük erőltetni, és Grażyna szép lassan sorvad.

Talán nem mindent mondok el úgy, ahogyan volt, mindenre már nem emlékszem pontosan. Különös dolog. Ha baj van, ha segíteni kell rajtuk – egészen közel állnak hozzánk, mindenkinél közelebb talán, és minden apróságot tudunk róluk. Azt, hogy kőpadlós szobában laknak, az apjuk iszik, az anyjuk elmebajos, az iskolában nem megy a matematika, a férje egyáltalán nem illik hozzá, az egyetemen éppen vizsgaidőszak van, tehát taxit kell hívni és elküldeni vizsgára az ápolónővel és a gyógyszerekkel együtt. És a szívéről is tudsz mindent: Hogy túl szűk az aortabillentyű vagy túl tág (ha túl szűk, akkor a szív nem kap elég vért, ha túl tág, akkor a vér áramlása akadályozott), ha ránézel, és látod, hogy olyan szép törékeny és sápadt, az azt jelenti, hogy szűk az aortabillentyű, ha rózsás az arca, a nyakán lüktet az ér, és a bőr alatti apró véredények kitágultak, akkor túl tág az aortabillentyű... Mindent tudsz róluk azokban a napokban, mikor életük veszélyben forog, nincs senki, aki közelebb állna hozzád ezen a világon, azután meggyógyulnak és hazamennek, elfelej-

ted az arcukat, és új beteget hoznak be, és most már ő lesz számodra a legfontosabb.

Néhány nappal ezelőtt egy hetvenéves öregasszony került be hozzánk. A Professzor megoperálta, nagyon kockázatos műtét – akut vérkeringési zavar közben. Mikor elaltatták, imádkozott: „Istenem – mondta –, áldd meg a professzor úr kezét és a pirogowi doktorok gondolatait." („A pirogowi doktorok" – mi vagyunk, Aga Żuchowska meg én.)

No, mondd meg őszintén, kinek jutna eszébe az én betegemen – egy öregasszonyon kívül, hogy a gondolataimért imádkozzék?

Nem lenne már legfőbb ideje egy kis rendet csinálni? Az emberek számokat várnak tőlünk, adatokat a katonák létszámáról, a fegyverzetről. Az emberek nagy fontosságot tulajdonítanak a történelmi tényeknek és a kronológiának.

Mondjuk, a felkelők létszáma 220 – a németeké 2090.

A németeknek légierejük van, tüzérségük, páncélosaik, aknavetőik, 82 géppuskájuk, 135 géppisztolyuk és 1358 puskájuk. Egy felkelőre (a felkelés parancsnokhelyettesének beszámolója szerint) egy revolver esik, 5 kézigránát és 5 benzines palack. Minden szakaszra három puska. Az egész gettóban összesen két akna volt és egy géppisztoly.

A németek április 19-én nyomulnak be, négy órakor. Az első harcok: a Muranowski téren, a Zamenhof utcában, a Gęsia utcában. Délután kettőkor visszavonulnak a németek, anélkül hogy aznap egyetlen embert az Umschlagplatz-

ra hajtottak volna. („Nekünk akkor nagyon fontos volt, hogy aznap nem vittek el senkit. Ezt győzelemnek tekintettük.")

Április 20-a: délig nincsenek németek (huszonnégy órán át a gettóban nincs egyetlen német se!). Kettőkor jönnek csak vissza. A kefegyár elé vonulnak. Megpróbálják kinyitni a kaput. Felrobban az akna, visszavonulnak. (Az egyik akna a kettő közül, ami a gettó területén van. A másik, a Nowolipie utcában, nem robbant föl.) A németek behatolnak a padlásra, Michał Klepfisz a saját testével takarja el a német gépfegyvert, a felkelőknek sikerül áttörniök – a Świt rádióadó később közli a hírt, hogy Michał Klepfisz a dicsőség mezején esett el, és felolvassák Sikorski tábornok parancsát, hogy a *Virtuti Militari Érdemkereszt* V. fokozatával tüntették ki halála után.

Most következik az a jelenet a három SS-tiszttel. Fehér karszalaggal és leeresztett géppisztollyal fegyverszünetet ajánlanak, és a sebesültek elszállítását. A felkelők rálőnek a tisztekre, de nem találnak el senkit.

John Hersey amerikai író *The Wall* című könyvében nagyon részletesen írja le ezt a jelenetet.

Felix, az egyik fiktív hős nagy zavarban beszél róla. Még él benne – írja róla a szerző – a nyugat-európai tradícióra oly jellemző ragaszkodás a hadijáték íratlan szabályaihoz, a törekvés a *fair play* betartására még az élethalálharcban is...

Zygmunt lőtt rá az SS-ekre. Csak egy puskájuk volt, és Zygmunt tudott köztük a legjobban

lőni, mert közvetlenül a háború előtt töltötte le katonaidejét. Amikor Edelman meglátta a közeledő fehér karszalagos tiszteket, azt mondta neki: „Lőj!" – és Zygmunt lőtt.

Edelman az egyetlen élő ember, aki tanúja volt ennek a jelenetnek – legalábbis a felkelők oldaláról. Azt kérdeztem tőle, hogy nagy kínban volt-e, amiért föl kellett rúgnia a nyugat-európai tradícióra oly jellemző *fair play* szabályait.

Azt mondja, hogy ő egyáltalán nem volt kínban, mert az a három német azokhoz tartozott, akik addig már négyszázezer embert hurcoltak el Treblinkába, éppen csak most fehér karszalagot húztak föl.

(Stroop beszámolójában megemlíti ezeket a parlamentereket és a „banditákat", akik tüzet nyitottak rájuk.

Nem sokkal a háború után látta Stroopot.

A Háborús Bűntények Felkutatására alakult Bizottság és az ügyészség felkérték, hogy Strooppal való szembesítés útján segítsen nekik valamilyen részlet tisztázásában: hogy ott fal volt-e vagy kapu, valami hasonló topográfiai részletkérdés.

Az asztalnál ültünk – az ügyész, a Bizottság képviselője meg én –, azután bevezettek egy magas termetű, gondosan borotvált férfit fényesre tisztított csizmában. Vigyázzba vágta magát előttünk – én is fölálltam. Az ügyész megmondta Stroopnak, hogy én ki vagyok, Stroop kihúzta magát, összecsapta a bokáját, és felém fordult. Ezt a katonaságnál úgy nevezik, hogy „katonai tiszteletadásban részesíteni" vagy ehhez hasonló. Megkérdezték tőlem, hogy

láttam-e, hogyan ölte meg Stroop az embereket. Azt mondtam, hogy színét se láttam ennek az embernek, és most látom életemben először. Azután megkérdezték tőlem, elképzelhető-e, hogy itt volt a kapu, és onnan támadtak a páncélosok, mert Stroop azt vallotta, de nekik valahogy nem stimmel. Azt mondtam: „Elképzelhető, hogy itt volt a kapu, és onnan támadtak a páncélosok." Kínos érzés fogott el. Ez az ember vigyázzban állt előttem, derékszíj nélkül, és már volt egy halálos ítélete. Mi jelentősége volt most annak, hogy hol volt a fal, hol a kapu. Minél előbb ki akartam jutni onnan.)

A parlamenterek elmentek (Zygmunt, sajnos, nem talált).

Este mind lementek a pincébe.

Éjjel berohan egy fiú, és azt kiabálja, hogy minden ég. Pánik tör ki...

Bocsánat. „Berohan egy fiú, és azt kiabálja..." – ez nem higgadt és megfontolt történelmi beszámoló. Hasonlóképpen azoknak a tényeknek a közlése se, hogy a fiú kiabálására sok ezer emberen pánik lesz úrrá, porfelhők gomolyognak, melyektől kialszanak a gyertyák, és a fiút sürgősen rendre kell utasítani. Ez túlontúl részletes ahhoz képest, hogy történelem... És rövidesen mindenki megnyugszik, az emberek látják, hogy itt valaki parancsol. „Az embereknek mindig azt kell hinniök, hogy itt valaki parancsol."

A németek akkor kezdik felgyújtani a gettót – a kefegyár már lángokban áll, tehát át kell jutni ezen a tűzön a központi gettóba.

Ha a ház ég, legelőször a padló gyullad meg,

azután fentről leomlanak a lángoló gerendák, de két gerenda lezuhanása közt több perc is eltelik, és akkor kell átrohanni. Iszonyú meleg van, szinte olvad a szétszóródott üvegszilánk meg az aszfalt az ember lába alatt. A leomló gerendák közt átrohannak a lángokon. Fal. A falon nyílás, oda irányították a reflektort. „Nem megyünk." „Akkor maradjatok..." – lövés a reflektorba, rohannak. Az udvar, hat fiú, lövések, rohannak. Öt fiú, a sírhalom. Stasiek, Adam, az Internacionálé...

Még valami: ugyanazon a napon, amikor sírt ástak, és egészen halkan elénekelték az Internacionálé első versszakát, a pincéken keresztül át kellett jutniok a másik házba. Négyen mentek előre, hogy rést törjenek a falon, de fönt németek álltak, és gránátokat dobáltak le a pincébe. Szivárogni kezdett a füst és a széngáz, ezért megparancsolta, hogy azonnal temessék be azt a rést. Pedig még ott volt egy fiú, de az emberek nem kaptak levegőt, és ezért nem várhattak a fiúra.

És ezzel megvolna az események pontos kronológiája. Már tudjuk, hogy először Michał Klepfisz esett el, azután az a hat fiú, aztán Stasiek, azután Adam, utána az a fiú, akit a romok alá kellett temetni. És még sok száz ember a bunkerban, de ez már később történt, amikor égett az egész gettó, és mindenki lement a pincébe. Iszonytató hőség volt ott, és az egyik asszony egy pillanatra kiküldte a gyerekét az udvarra. A németek meg cukorkát adtak neki, és megkérdezték: „Hol van a mamád?" A gyerek odavezette őket, a németek felrobbantották az

egész bunkert több száz emberrel együtt. „Később azt mondtuk, azt a gyereket azonnal le kellett volna lőni, mihelyt kiment. De ez se segített volna, mert a németeknek voltak lehallgatókészülékeik, és úgyis felkutatták volna az embereket a pincékben."

Hát ez volna az események kronológiája.

A történelmi kronológia, mint látjuk, nem más, mint a meghalás sorrendje.

A fal túlsó oldalán születik a történelem, ott, ahol a jelentéseket írják, rádióközleményeket sugároznak, és segítséget kérnek a világtól. Ma már minden szakember ismeri a táviratok és diplomáciai jegyzékek szövegét. De ki tud arról a fiúról, akit a romok alá kellett temetni, mert beszivárgott a pincébe a széngáz? Ki tud maróla?

Az árja oldalon a jelentéseket a gettóról „Wacław" írta. Mint példának okáért: „3. számú közlemény. Wac. A/9, április 21.: A Zsidó Harci Szövetség elutasította a németek azon ultimátumát, miszerint kedd reggel 10 óráig tegyék le a fegyvert. A németek bevetették a tábori tüzérségüket, harckocsikat és páncélosegységeket vonultattak fel. A milliós városban mindenki a gettó ostromáról és a zsidó harcosok ellenállásáról beszél..."

Korábban „Wacław" a gettó likvidálási akcióiról adott le jelentéseket, s ő volt az, akitől a világ először szerzett tudomást az Umschlagplatz létezéséről, a transzportokról, gázkamrákról és Treblinkáról. „Wacław" – vagyis Henryk Woliński, akire minden, gettóról szóló könyvben és tudományos feldolgozásban hivatkoz-

nak, a zsidó referátumot vezette a Honi Hadsereg Főparancsnokságán. Ő volt az összekötő a Zsidó Harci Szövetség és a Főparancsnokság között, és ő továbbította a Honi Hadsereg főparancsnokának az első közleményt a Zsidó Harci Szövetség megalakulásáról – Jurek Wilnernek pedig Grot-Rowecki tábornok parancsát, melynek értelmében a Zsidó Harci Szövetséget a Honi Hadseregnek rendelik alá. Ő szervezte meg a zsidók találkozását Monter ezredessel és azokkal a tisztekkel, akik fegyvert szállítottak később nekik, és arra is megtanították őket, hogyan kell a fegyvereket használni. A legtöbb szakmai eligazítást Zbigniew Lewandowskitól, fedőnevén „Szyná"-tól, a Honi Hadsereg Műszaki Kutatási Hivatalának vezetőjétől kapták. Elmondja, hogy ezekre az „órákra" eleinte csak ketten jártak el a gettóból, egy asszony és egy férfi, emiatt aggódott is, de később kiderült, hogy a férfi vegyész, és nagyon hamar beletanult, valamint hogy „Szyna" instrukcióit továbbadta a kollégáknak a gettóban. Az instrukciókon kívül káliumklorátot is kaptak, ők maguk adtak ehhez még kénsavat, benzint, papírt, cukrot és ragasztót, és gyártották a robbanópalackokat. „Molotov-koktélt?" – kérdeztem tőle. De Lewandowski docens meg van sértődve: „Nem lehet egy napon említeni. A mi palackjaink hihetetlenül érzékenyek voltak, óvatosan kellett kezelni őket. Ezzel a káliumkloráttal kellett bevonni és papírszalaggal. A gyulladási pontok pedig egész felületükön voltak elszórva. Igazán érzékeny, elegáns darab volt a Honi Hadsereg Műszaki Kutatási Hivatalának legújabb

vívmánya. Egyáltalán minden, amit akkor a Zsidó Harci Szövetségnek adtunk – mondja »Szyna« –, a gyújtópalackok, az emberek, a fegyverek – egyszóval minden a legjava volt annak, amit akkor adhattunk."

Lewandowski docens mind a mai napig nem tudja annak a férfinak a nevét, aki a Marszałkowska 62-be járt el (földszint, bal oldali melléképület). „Olyan magas, karcsú, barna fiatalember volt – mondja. – Nem az a hetvenkedő fajta, inkább csöndes és higgadt. Azonban – teszi hozzá a docens – a különösen veszélyes akciókban sohase a hetvenkedők állják a sarat, hanem éppen ezek a csöndes, szerény fiúk."

Elmondom neki, hogy az a férfi, akinek instrukciókat adott, Michał Klepfisz volt.

Stanisław Herbsttel együtt „Wacław" írta meg az első jelentést a nagy likvidálási akcióról a gettóban, és a jelentést mikrofilmen vitte el a futár Párizson és Lisszabonon keresztül (1942 karácsonyán, közvetlenül szenteste előtt Sikorski nyugtázta a jelentés átvételét). Jurek Wilner, a Zsidó Harci Szövetség képviselője az árja oldalon, mindennap híreket hozott a gettóból, tehát folyamatosan továbbadták az aktuális híreket Londonnak. Például:

...Eszelős pánik: 6.30 órakor kezdődik az akció, mindenki felkészült rá, hogy bármikor, bárhonnan elhurcolhatják... ...A likvidálás utolsó fázisa vasárnap kezdődött. Ezen a napon minden zsidó köteles volt 10 órára a Zsidótanács épülete előtt gyülekezni. Itt megkezdték az életet mentő számok kiosztását, melyeket köteles volt mindenki kitűzni a mellére. Sárga la-

pecskák voltak, kézzel írott számmal és a Zsidótanács pecsétjével, aláírással ellátva. A számokra nem írtak nevet...

...Az elmúlt héten az Umschlagplatzon egy kiló kenyérért 1000 (ezer) złotyt fizettek, egy cigarettáért 3 złotyt.

...Mikor eljöttek érte a csendőrök, Seweryn Majdek egy súlyos hamutartót dobott egyikük fejéhez, ezért a helyszínen agyonlőtték. A tudatos önvédelem egyetlen ismert esete...

...A Treblinkán átutazók megfigyelték, hogy a vonat nem áll meg ezen az állomáson.

És így ment ez napról napra: Wilner híreket hozott a gettóból – „Wacław" jelentéseket küldött – szikratávírászok továbbították Londonba, és a londoni rádió, minden addigi szokásával ellentétben, nem közölt semmiféle hírt erről. A szikratávírászok feletteseik parancsára megkérdezték ennek okát, de a BBC továbbra is hallgatott. Csak egy hónap múlva adta le hírszolgálatában az első közleményt napi tízezer ember elszállításáról és az Umschlagplatzról. Ugyanis – mint később kiderült – London egész idő alatt nem adott hitelt „Wacław" szavainak. „Mi azt hittük, hogy eltúlozzátok a németellenes propagandát..." – magyarázkodtak később, mikor már saját hírforrásaik által meggyőződtek minderről...

Jurek Wilner a napi híreken kívül kész sürgönyszövegeket is hozott, mint például a Zsidó Kongresszushoz szólót, az USA-ba, mely e szavakkal végződött: „Testvéreink! A maradék lengyel zsidóság abban a meggyőződésben él, hogy történelmünk legszörnyűbb napjaiban

cserbenhagytatok bennünket. Válaszoljatok. Ez az utolsó felhívásunk hozzátok!"

1943 áprilisában „Wacław" átadja Anteknek, a Zsidó Harci Szövetség parancsnoksága tagjának Monter ezredes parancsát, melyben „köszönti a varsói zsidók fegyveres harcát", azután közli, hogy a Honi Hadsereg megkísérli a Bonifraterska utca és Powązki temető felől áttörni a gettó falát.

„Wacław" mindmáig nem tudja, hogy ez az utolsó hír eljutott-e hozzánk a gettóba, de talán mégiscsak eljutott, mert Anielewicz említést tett Edelmannak a várt támadásról, sőt még egy fiút is odaküldtek, de útközben elfogták a németek. (A Miła utcában égették el, egész nap hallották az üvöltését.) És a pillanat, amikor Anielewicz megkapta ezt a hírt, volt az egyetlen, amikor visszanyerte reményét, pedig rögtön mondták, hogy ebből nem lesz semmi, mert ott senki nem tud áttörni.

A Miła utcában az égő fiú üvöltése hallatszott, a fal túlsó oldalán pedig, a járdán két fiú feküdt holtan. Nekik kellett volna elhelyezni az 50 kiló robbanóanyagot a gettó falába. Zbigniew Młynarski, fedőnevén „Vakond", azt mondja, hogy ez fatális véletlen volt. Hogy az a két fiú rögtön elesett, és nem volt már, aki a robbanóanyagot eljuttatta volna a falhoz.

– Az utca néptelen volt. A németek minden oldalról lőttek ránk. A gépfegyver, mely azelőtt a kórház padlásáról a gettót vette tűz alá, most felénk irányult. Mögöttünk a Krasinski téren egy egész SS-század állt. Ekkor Pszenny felrobbantotta azt az aknát, amellyel a gettó falát

akarta a levegőbe röpíteni – de az akna ott az utcán robbant föl, és két emberünket szétszaggatta, és nekünk vissza kellett vonulnunk.

– Ma már tudom – mondja Młynarski úr –, hogy mit kellett volna tenni: behatolni a gettóba, bent gyújtani meg a robbanóanyagot, a mi embereink pedig kint várakoztak volna, és kihozták volna a felkelőket a gettóból.

De ha jobban belegondolunk – hány felkelőt lehetett volna kihozni? Vagy egytucatnyit, nem többet. És ki tudja, ők talán nem is akarták volna?

– Mert számukra – folytatja Młynarski úr – mindennek erkölcsi jelentősége volt. Későn ugyan, de végül mégis rászánták magukat erre a fájdalmas lépésre. És jó, hogy rászánták magukat, mert ezzel megmentették a zsidók becsületét.

Ugyanezt mondja Henryk Grabowski is, akinek lakásán rejtette el Jurek Wilner a fegyvereket, és aki később kimentette Jureket a Gestapótól.

– Ezek az emberek egyáltalán nem akartak életben maradni, és nagy érdemük, hogy volt annyi józan eszük, hogy harcban akartak elesni. Mert ha mindenképpen meg kell halni, akkor jobb fegyverrel, mint hitvány módon elpusztulni.

Grabowski úr ezt maga is megértette – hogy jobb harcban elesni –, mikor a gettó előtt fogták el, amint egy köteg levéllel lépett ki éppen Mordkától: „Bocsánat – helyesbít Henryk úr –, Mordechájtól, mert tisztelet illeti a rangot és a funkciót." És amikor a falhoz állították, és rá-

irányították a puska csövét, mondjuk, ilyen magasan, mint itt ez a kristályváza a vitrinben, akkor azt gondolta magában: „Ha legalább belevájhatnám a fogam, ha legalább kikaparhatnám ennek a svábnak a szemét..." (Szerencsére volt köztük sötétkék egyenruhás lengyel is, Wisocki úr, akinek azt mondta: „Jól van, Wisocki úr, végezze csak a dolgát, de ne felejtse el, hogy én nem vagyok egyedül, aztán később nehogy bajba keveredjen miattam..." – és Wisocki úr rögtön megértette, és elereszteték.)

Grabowski úr még a háború előttről ismerte Mordkát. „Közülünk való srác, innen lentről, Powiśléről. Mindig egy bandában voltunk mindenféle balhéban, ha bunyóra került sor vagy leszámolásra a wolai fiúkkal vagy a felső-mokotówiakkal, akkor mindig összetartottunk."

Grabowski néninél ugyanolyan szegénység volt, mint Anielewicz anyjánál, ez halat árusított, az pedig péksüteményt, és ha egy napon el tudott adni tíz kenyeret, negyven darab császárzsemlét és egy kis zöldséget – az már jó nap volt.

Már ott, Powiślén kiderült, hogy Mordka jól tud verekedni, ezért Grabowski csöppet se csodálkozott, mikor a gettóban újra találkozott vele, már mint Mordechájjal – ellenkezőleg, hiszen ez természetes, végül is ki legyen a parancsnok, ha nem valamelyik közülük való fiú, a Powiśléről. (Mordecháj azt üzente általa a vilnai fiúknak: gyűjtsenek pénzt, fegyvert és egészséges, elszánt fiatalokat.)

Grabowski úr a háború előtt cserkész volt, és az ő csapatából mindenkit agyonlőttek Palmi-

ryban, mind az ötven társát, de ő életben maradt, és most feletteseitől a cserkészszövetségből azt a parancsot kapta, hogy menjen el Vilnába, és szervezze meg az ottani zsidók ellenállását.

Kolonia Wileńskában találkozott Grabowski úr Jurek Wilnerrel. Az ottani Domonkos-rendi apácák kolostorában az apácafőnöknő sok zsidót bújtatott. („Apácáimnak azt mondtam: Ne feledjétek Krisztus szavait: »Nincs nagyobb szeretet annál, mint ha valaki életét adja az ő barátaiért.« És ők megértették...")

Jurek Wilner a rendfőnöknő szívéhez nőtt – szőke fiú volt és kék szemű, mint az apácafőnöknő öccse, akit kényszermunkára vittek. Így hát gyakran elbeszélgettek – az apácafőnöknő Istenről beszélt, Jurek pedig Marxról –, és amikor Varsóba utazott a gettóba, ahonnan már nem tért vissza, rábízta a legértékesebb holmiját, amije volt: a saját verseivel teleírt füzetet. Beleírta mindazt, amit a legjobban szeretett, és amit a legfontosabbnak érzett, és ezt a füzetet a barna viaszosvászon borítóban, a sárguló lapokkal és Jurek keze írásával (ezt a nevet is az apácafőnöknő adta a fiúnak) – mind a mai napig megőrizte. „Sok viszontagságon ment át ez a könyv. A Gestapo házkutatásán, koncentrációs táboron, a börtönön. Halálom előtt méltó kezekbe szeretném átadni."

(JUREK WILNER IRKÁJÁBÓL)

Ne nézd – ne nézd –
hogy mi van elöl, mi van előtted
(Csizmák – csizmák – csizmák – csizmák – föl-le,
föl-le)

Emberek – emberek – emberek – emberek –
látásuktól
megbéklyózva
A háborúban nincs lélegzetnyi szünet
Ha lehet – gondolj – gondolj valamire, ami rég volt
valami másra
Ó, Istenem – Istenem – Istenem – szabadítsd meg az
értelmet
az őrülettől!
(Csizmák – csizmák – csizmák – csizmák – föl-le, föl-le)
A háborúban nincs lélegzetnyi szünet
Mi – elviseljük – az éhséget – a hideget,
szomjúságot,
a csüggedést
De – nem ezt – soha – nem
ezt az örökös látványt
(Csizmák – csizmák – csizmák – csizmák – föl-le, föl-le)
Igen, a háborúban nincs lélegzetnyi szünet

Jureket Grabowski úr Vilna mellett, Koloniában ismerte meg, és amikor Jurek Varsóba jött, Grabowski úrnál szállt meg a Podchorąży utcában. Minden zsidó, aki Vilnából érkezett, először Grabowski úrnál jelentkezett, és ő elment velük a bazárra, hogy megfelelő ruhát vegyenek. „Akkoriban a kis ellenzős, úgynevezett sísapkák voltak divatban, de nekik ez a sapka nem állt jól, mert valahogy kihangsúlyozta az orrukat, tehát Grabowski azt mondta: »Micisapkát vehettek, kalapot is, de sísapkát semmiképp

pen.«" A moderukat, még a járásukat is kiigazította, hogy „zsidó akcentus nélkül" mozogjanak.

Grabowski úr akkor érdekes megfigyelést tett: az ember minél jobban félt, annál csúnyább lett, valahogy eltorzultak a vonásai. Viszont akik nem féltek, mint Wilner, Anielewicz – nagyon jóképű fiúk voltak, és az arcuk is azonnal másként hatott.

Jurek volt a Zsidó Harci Szövetség képviselője az árja oldalon (erről Grabowski csak később, a háború után szerzett tudomást, abban az időben tanácsos volt minél kevesebb dologról tudni, mert a kihallgatáson elszólhatja magát az ember véletlenül), és így állandó kapcsolatot tartott fenn „Wacław"-val és a tisztekkel. Ha nem tudott egyszerre minden csomagot átvinni a gettóba, Grabowski úrnál hagyta, vagy a karmelita rendi apácáknál, a Wolska utcában, hol revolvereket, hol késeket, hol egy kevés trotilt. A karmelita apácák klauzúrája akkor még nem volt olyan szigorú, mint ma, és az arcukat nem kellett elfedniök idegenek előtt. Jurek, ha a zsákok cipelésétől elfáradt, megpihenhetett náluk a parlatóriumban, a spanyolfal mögött levő ágyon. Most ugyanabban a parlatóriumban ülök, a fekete vasrács másik oldalán egy homályos falmélyedésben a rendfőnöknő, és a gettóba szállított fegyverekről beszélgetünk, amelyeket majdnem egy éven át a kolostoron keresztül csempésztek át a gettóba. Nem voltak aggályaik? A rendfőnöknő nem érti a kérdésemet...

– Végül is egy ilyen helyen fegyverek?!

– Arra gondol talán, hogy a fegyverekkel embereket gyilkolnak meg? – kérdezi a rendfőnöknő. Nem, erre valahogy nem is gondolt. Csak arra, hogy ha Jurek majd fölhasználja azokat a fegyvereket, és eljön az utolsó órája, jó volna, ha halála előtt megadatna neki, hogy megbánja a bűneit, és megbékéljen Istennel. Arra kérte a fiút, ígérje meg neki, és most tőlem kérdezi, hogy mit gondolok, nem felejtette-e el neki tett ígéretét, amikor a Miła utca 18. alatti bunkerben a saját halántékához illesztette a pisztolyt.

Amikor Jurek és a barátai már felhasználták azokat a fegyvereket, a város e része fölött az égbolt vörösre változott, és a tüzes visszfény egészen a kolostor folyosójáig terjedt. Ezért nem a kápolnában, hanem itt gyűltek össze minden este a mezítlábas karmelita apácák, és zsoltárokat olvastak. („Bizony teéretted gyilkoltak minket minden napon, tekintettek bennünket mint vágó juhokat. Serkenj fel. Miért alszol, Uram?") Arra kérte Istent, hogy Jurek Wilner félelem nélkül fogadja halálát.

Jurek tehát fegyvert gyűjtött, Grabowski úr pedig segített e vásárlások lebonyolításában. Egyszer több száz kiló salétromot vettek, és faszenet robbanóanyagok gyártásához (Stefan Oskrabától, a Narutowicz téri drogéria tulajdonosától), egy másik alkalommal húsz deka ciánkálit, amit a zsidók arra az esetre kértek, ha letartóztatják őket. Apró szürkéskék kockák voltak, Henryk úr először egy macskán próbálta ki. Lekapart a cianból egy picit, a kolbászra szórta, a macska rögtön kimúlt, Henryk úr most

már nyugodtan továbbadhatta Wilnernek. Henryk úr ugyanis húst és szalonnát árusított, és sokat adott kereskedői becsületére, ezért a barátjának nem adhatott el rossz minőségű árut.

A „Szalonnás" Heniek – mert ez volt Grabowski úr fedőneve – és Jurek Wilner jó barátok lettek. Amikor a közös szalmazsákon feküdtek (az ágyban Henryk úr felesége aludt a kislányával, az ágy alatt pedig a csomagok voltak a késekkel és kézigránátokkal) – mindenről elbeszélgettek. Hogy hideg van, hogy éhesek, hogy gyilkolnak, és hogy vásárra kell vinni a bőrüket. „Ami Jureket illeti – emlékezik vissza Henryk úr –, nagyon hajlott a filozofálásra, tehát gyakran beszéltünk arról, hogy mi értelme az egésznek, és neki megvolt a saját életfilozófiája."

(JUREK WILNER IRKÁJÁBÓL)

És egy nap múlva –
már nem találkozunk
És egy hét múlva –
már nem köszönünk
És egy hónap múlva –
már elfeledtük
És egy esztendő múlva –
már nem ismerjük
egymást
De ma éjjel a fekete folyónál
Kiáltásommal a sír fedelét mintha fölemelném
Hallod – ments meg
Hallod – szeretlek
Hallasz még –
Túl messze már

Jurek Wilnert 1943 márciusának első napjaiban letartóztatta a Gestapo.

Aznap reggel – mondja Woliński ügyvéd – nála jártam még a Wspólna utcában. Kettőkor a németek körülfogták a házat, és elfogták őt az okmányokkal és fegyverekkel együtt.

Volt egy íratlan törvény: ha valakit elfognak, legalább három napig hallgatnia kell. Később ha összeroppan, azt már senki se vetette a szemére. Jurek Wilnert egy hónapig kínozták, de nem tudtak belőle kiszedni semmit. Se a címeket, se az összekötők nevét, pedig nagyon sokat ismert, mind ezen, mind az árja oldalon.

Csodával határos módon szökött meg március végén. Mégis visszament a gettóba, bár alkalmatlan volt minden munkára: a németek teljesen összezúzták a lábát, alig tudott járni.

Ezt a mesébe illő szökést, mint Woliński ügyvéd meséli, a „Szalonnás" Heniek készítette elő a barátja számára. Valahonnan megtudta, hogy Jurek a grochówi táborban van, a mocsarakon át lopódzott oda, kihozta barátját, és magával vitte haza.

Jureknek kiszaggatták a körmeit, összezúzták a veséjét és a talpát, mindennap megkínozták, azután egyik nap csatlakozott egy csoporthoz, melyet kivégzésre vittek, abban a reményben, hogy így hamarább végeznek vele. Kiderült, hogy ezt a csoportot Grochówba viszik munkára – és ott talált rá Grabowski úr.

Mindnyájan ápolták – Grabowski úr, az édesanyja, a felesége, a körmeit kenegették, melyek leváltak az ujjairól, és gyógyszert adtak neki, amitől világoskék lett a vizelete. Végül Jurek

kissé összeszedte magát, és akkor azt mondta, hogy vissza akar menni a gettóba. Grabowski próbálta lebeszélni: „Minek mennél oda, Jurek, én majd elviszlek falura..." Jurek pedig azt mondta, hogy neki vissza kell mennie. Mire Grabowski úr: „Majd én elbújtatlak, meglátod, nem talál meg senki a háború végéig..."

Még csak nem is búcsúztak el egymástól. Mikor társai eljöttek Jurekért, Henio éppen elment hazulról. Mihelyt kitört a felkelés a gettóban, Henryk úr rögtön megértette, hogy Jureknek vége. Hogy ezt a ribilliót nem fogja megúszni. Vagyis nem ribilliót, hanem tragédiát, ami lejátszódott.

Jurek valóban nem úszta meg – és a Zsidó Harci Szövetség egyik legutolsó jelentéséből kiderült, hogy ő adott jelt az öngyilkosságra május 8-án a Miła utca 18. alatti bunkerban.

„Ebben a kilátástalan helyzetben, hogy ne kerüljenek élve a németek kezébe, Arie Wilner felszólította a harcosokat az öngyilkosságra. Elsőként Lutek Rotblat az édesanyját, utána saját magát lőtte agyon. Ott lelte halálát a Zsidó Harci Szövetség legtöbb tagja, a parancsnokkal, Mordecháj Anielewiczcsel az élen."

Henryk úr a háború után (először saját autószerelő műhelye volt, azután taxija, később mint műszaki beosztott dolgozott a közlekedésben) gyakran gondolt rá, hogy vajon jól tette-e, hogy elengedte Jureket. Falun biztosan meggyógyult volna, megerősödött volna... „De ha túléli, talán neheztelt volna rá? Biztosan nem tudta volna megbocsátani, hogy életben maradt, és az még rosszabb lenne..."

(JUREK WILNER IRKÁJÁBÓL)

Tehát újra még egy kicsit
miért rontja el mindig valaki
s levág a kötélről?
Tegnap már csontjaimban éreztem a halált
és az örökkévalóságot
a zsigereimben.
Most kiskanállal kínálnak,
egy kiskanál élettel.
Nem kell már, nem akarom meginni,
hagyjátok kiokádni.
Tudom, az élet teli bögre,
hogy a világ jó és egészséges,
de az élet nem akar a véremhez nyújtózni,
csak fejembe száll.
Másokat éltet, de nekem árt...

– Levelet írtam neki a gettóba – mondja „Wacław", Woliński ügyvéd. – Már nem tudom pontosan, hogy mit, de gyengéd szavak voltak. Amiket nehéz papírra vetni.

Nagyon fájt a halála. Mindegyikük halála.

Ezeké a nagyszerű embereké.

Hősöké.

Lengyeleké.

Jurek Wilner után Antek lett a Zsidó Harci Szövetség küldöttje az árja oldalon.

– Nagyon kedves és bátor fiú volt – mondja Woliński ügyvéd –, csak volt egy rettenetes szokása: mindig magával hurcolt egy táska kézigránátot. Ez kicsit zavart megbeszéléseink alatt, mert féltem, hogy felrobbannak.

Egyik legelső Londonba küldött táviratában

„Wacław" pénzt kért. Védenceinek kellett fegyverre, először ötezer dollárt dobtak le ejtőernyőn.

– Odaadtam Mikołajnak a „Bund"-tól, mire odarohan hozzám Borowski a cionistáktól, és panaszt tesz. Wacław úr, kérem, mondja nekem, mindent elvett tőlem, és nem akar nekem adni semmit. Beszéljen vele!

De Mikołaj már átadta a pénzt Edelmannak, Edelman pedig Tosiának. Tosia pedig a padlófényesítő kefe alá dugta, és mint rövidesen meggyőződhettek róla, kitűnő rejtekhelynek bizonyult, mert a házkutatás alatt az egész lakást felforgatták, de senkinek se jutott eszébe a kefe alá nézni. Ezért a pénzért fegyvereket vásároltak az árja oldalon.

Tosia később kihozta „Wacław"-ot a Gestapótól. Valaki értesítette, mikor letartóztatták, és ő rögtön arra gondolt: „Ki tudja, nem lehetne-e elintézni valamilyen perzsaszőnyeggel a dolgot." És valóban, a perzsaszőnyeggel sikerült megmenteni „Wacław"-ot. „Igazán gyönyörű perzsaszőnyeg volt. Homokszínű, sűrű szövésű, körös-körül bordűr, a közepén egy medalion."

Tosia – vagyis doktor Teodozja Goliborska –, az utolsó orvos a gettóban, aki kutatásokat végzett az éhezés következményeiről – csak néhány napra érkezett ide Ausztráliából. Így hát Woliński ügyvédnél ma sok ember gyűlt össze, élénk beszélgetés folyik, és egymással versengve mesélnek különböző mulatságos történeteket. Például azt, hogy mennyi baja volt „Wacław"-nak azokkal az emberekkel a Zsidó Harci Szövet-

ségtől, akik túl gyorsan akarták likvidálni a besúgókat. Mert előbb ítéletre volt szükség, csak azután lehetett végrehajtani, ők pedig minduntalan azzal álltak elő: „Wacław úr, mi már eltettük láb alól." És mit lehetett tenni? Leülni és írni néhány sort, hogy valahogy elintézzék a formális ítéletet.

Vagy vegyük azt a nagy küldeményt, amit ejtőernyőn kaptunk. Százhúszezer dollárt küldtek... – Pillanat – szól közbe Edelman –, tehát százhúszezer volt? És mi csak a felét kaptuk.

– Marek úr – figyelmezteti „Wacław" –, megkapták az egészet, és fegyvereket vásároltak érte.

– Azt az ötven pisztolyt?

– Dehogyis. Azt az ötvenet nem vették, hanem ingyen kapták a Honi Hadseregtől. Különben valamivel kevesebbet. Mert egy ment Częstochowába, emlékszik, amivel az a zsidó lőtt? Húsz darab pedig Poniatówba...

No és így aztán eldiskurálnak, és Tosia még megemlíti azt a piros pulóvert, amiben Marek akkor a tetőkön ugrált, és azt mondja, hogy az eltörpül ahhoz a pulóverhez képest, amit most fog neki Ausztráliából küldeni, mihelyt megérkezik – és amikor már búcsúzkodnak, Edelman hátrafordul, és hirtelen azt mondja: „Az nem is volt egy egész hónap. Néhány nap csupán, legföljebb egy hét."

Jurek Wilnerre érti. Hogy csak egy hétig bírta a kínzásokat a Gestapóban, nem egy hónapig.

Nem, egy pillanat. „Wacław" egy hónapot mondott, Grabowski úr két hetet...

„Pontosan emlékszem, hogy egy hétig volt benn."

Ez már kissé bosszantó.

Ha „Wacław" azt mondta, hogy egy hónap, nyilván tudta, hogy miért mondja.

Mert váratlanul kiderül, hogy mindnyájunk számára roppant fontos, hogy Jurek Wilner minél tovább bírja a kínzásokat a Gestapón. Mégiscsak nagy különbség – egy hétig hallgatni vagy egy álló hónapig. Borzasztóan szeretnénk, ha Jurek Wilner egy hónapig hallgatott volna.

– No, jól van – mondja végül. – Antek azt szeretné, ha ötszázan lennénk. S. irodalmár, ha a halak uszonyát Anielewicz anyja festette volna pirosra, ti meg azt, hogy egy hónapig bírja. Hát legyen egy hónap, elvégre ennek már semmi jelentősége.

Ugyanez van a zászlókkal is.

A gettó fölött lobogtak a felkelés első napjától: egy fehér-piros meg egy világoskék-fehér. Megrendülést keltettek az árja oldalon, és a németek a legnagyobb nehézségek árán és nagy diadallal szedték le, mint valami győzelmi trófeát.

Azt mondja, ha ott lettek volna, csak az ő emberei tűzhették volna ki. De ők nem tűztek ki semmiféle zászlókat. Szívesen kitűzték volna, ha egy darabka piros és fehér vásznuk lett volna, de nem volt.

– Akkor bizonyára más tűzte ki, egyre megy, hogy ki.

– Igen? – mondja. – Az lehet. – Csakhogy ő nem látott semmiféle zászlót. Csak a háború után tudta meg, hogy egyáltalán volt.

– Az lehetetlen. Hiszen mindenki látta!

– No, ha mindenki látta, akkor biztosan voltak zászlók. Különben is – mondja –, mi jelentősége van ennek? A lényeg az, hogy az emberek látták.

Ez a legrosszabb nála: hogy ő végül mindenbe beleegyezik. És semmi értelme őt meggyőzni.

„És egyáltalán mi jelentősége van ennek ma már" – mondja, és mindenbe beleegyezik.

„Még hozzá kell írnunk valamit" – mondja.
Hogy miért maradt életben.

Amikor bejött az első felszabadító katona, megállította az utcán, és azt kérdezte tőle: „Te zsidó vagy? Akkor meg hogy maradtál életben?" A kérdésben gyanakvás rejlett: hátha elárult valakit? hátha elvette más kenyerét? Most tehát azt kellene megkérdeznem tőle, hogy nem más rovására menekült-e meg, ha pedig nem, egyáltalán hogyan sikerült túlélni.

Akkor ő magyarázkodni kezd. Elmondja például, hogy hogyan ment a Nowolipki utca 7-be a találkozóhelyükre, hogy értesítsen valakit arról, hogy Irka, a Leszno utcai kórház orvosa eszméletlenül fekszik a szemközti üres lakásban. Mikor a kórházat kiköltöztették az Umschlagplatzra, Irka luminált vett be, hálóingbe öltözött, és az ágyba feküdt. Ő megtalálta – és ebben a rózsaszín hálóingben átvitte az utcán egy olyan házba, ahonnan már mindenkit elhurcoltak, és most szólni akart, hogy vigyék el onnan Irkát, ha életben marad.

A Nowolipki utca közepén húzódott a fal – azon túl már az árja oldal volt. E fal mögött

hirtelen előbukkant egy SS, és rálőtt. Több mint egy tucat lövést adott le rá – de a golyó mindig tőle vagy fél méterre jobbra süvített el. Szemtengelyferdülése lehetett – ez olyan szembetegség, amit szemüveggel korrigálni lehet, de a német, úgy látszik, nem viselt szemüveget, és ezért mellé talált.

– És ez minden? – kérdezem tőle. Vagyis az, hogy a német nem hordott szemüveget?

Van még egy hasonló története, Mietek Dąbról.

Egyik nap nem volt meg a kontingens, vagyis az a tízezer ember az Umschlagplatzon, hiányzott még néhány ember. Edelmant tehát elfogták az utcán, és fölrakták egy stráfkocsira, amelyiken a Stawki utcába vitték az embereket. Két lovat fogtak eléje, a bakon egy zsidó rendőr ült, hátul meg egy német.

Már elhagyták a Nowolipki utcát, amikor hirtelen meglátta, hogy Mietek Dąb lépked ott. Mint a Lengyel Szocialista Párt tagját épülették a rendőrségbe, és munkából jövet hazafelé tartott a Nowolipki utcába.

Odakiáltott neki. „Mietek, elkaptak." Mietek pedig odarohant, és szólt a rendőrnek, hogy az öccse, és megengedték, hogy leugorjon a kocsiról.

Akkor elment Mietekékhez.

Otthon volt az apja, egy sovány, éhes kis emberke. Kelletlenül nézett végig rajtuk.

– Mietek megint leszedett valakit a kocsiról, igaz? És megint nem kért érte egy fillért se.

Már súlyos ezresei lehetnének.

Legalább kenyérjegyeket lehetne venni azért a pénzért.

Ő meg ehelyett mit csinál? Ingyen szed le mindenkit a kocsiról.

– Apa – mondta neki Mietek. – Sose búsulj. Ez viszont jó cselekedet, és ezért a mennybe kerülök.

– Miféle menny? Miféle Isten?! Te nem látod, hogy itt mi történik? Te nem látod, hogy már rég nincs Isten? Még ha lenne is – az öreg lehalkította a hangját –, akkor is az ő oldalukon van.

Mietek apját másnap elvitték – Mieteknek már nem volt ideje, hogy leszedje a kocsiról, és azután rögtön elment az erdőbe, a partizánokhoz.

Ez a második eset: amikor minden kétséget kizáróan meg kellett volna halnia, és a véletlen folytán újra megmenekült. Először az SS szemtengelyferdülése mentette meg az életét, most pedig az a tény, hogy Mietek Dąbbal találkozott az utcán, aki éppen akkor tért haza a munkából.

Azoknak a kislányoknak, akiket rózsaszín habbal a szájukon hoztak be (és volt idejük még felnőni és szerelmesnek lenni és gyerekeket szülni, tehát sokkal több adatott meg nékik, mint Tenenbaumné lányának), szívbillentyű-szűkületük volt. A szívbillentyűk kis hártyalemezkék, melyek ritmikusan mozognak, és áteresztik a vért. Ha túl szűkek, akkor kevés vér folyik át rajtuk, és tüdőödéma állhat be, a szív gyorsabban kezd dolgozni, hogy több vért kapjon, de

mégse doboghat túl gyorsan, mert a kamrának előbb meg kell telnie vérrel... Óránként négyezer-kétszáz szívverés az optimális, huszonnégy óra alatt tehát több mint százezer, ez idő alatt hétezer liter vért szivattyúz át, vagyis öt tonnát... Ezt Sejdak mérnöktől tudtam meg, aki azt mondja, hogy a szív ugyanúgy működik, mint minden egyéb mechanizmus, és a többihez hasonlóan neki is megvannak a sajátosságai: nagy tartalékok a termelékenység növelésére, csekély anyagfelhasználás, mert regenerálni tudja az elhasznált részeket, vagyis üzem közben hajtja végre a generáljavítást.

Ha a szív nem tudja zökkenőmentesen végrehajtani a generáljavítást – akkor megbetegszik. A leggyakrabban a szívbillentyűkön észlelhető károsodás, ez egyébként érthető – mondja Sejdak mérnök –, mert olyasfajta szerepet játszanak, mint a szelepek, és minden mechanizmusnál legelőször a szelepek romlanak el – vegyük akár az autó szelepeit.

Sejdak mérnöknek tehát nem okozott nehézséget a szív mechanizmusának megértése, és sikerült másfél év alatt egy olyan készüléket szerkesztenie a Professzor számára, mely helyettesíteni tudja az igazi szívet a javítás, vagyis a műtét ideje alatt.

Az új mesterséges szív előállításának költsége négyszázezer złotyra rúgott. Világméretekben egyedülálló megoldás volt, erre Sejdak mérnök szabadalmat kapott, és a munkák már befejeződtek, mikor a Merinotex vállalathoz ellenőr érkezett, és megállapította, hogy az összeget nem oda könyvelték, ahová kellett volna. En-

nek folytán Sejdak mérnök megkárosította a vállalatot, vagyis gazdasági visszaélést követett el.

Szerencsére Sejdak mérnök fel tudta mutatni a szükséges bizonylatokat, és felmentették a gazdasági visszaélés vádja alól. Az ellenőr volt olyan kedves, hogy az ügyet föl se vette a jegyzőkönyvbe.

Jelenleg a mérnök újabb készüléken dolgozik, ennek segítségével a szív át tudja majd préselni a vért az összeszűkült véredényeken. Így lehetővé válik, hogy a beteg az infarktus és az operáció közti időszakot átvészelje. Ha ez valóban sikerül, akkor sok ember életét lehet megmenteni, vagy legalábbis (mondja Edelman) még egy rövid időre védelmezni és megőrizni az élet pislákoló lángját.

Persze nem szabad túlzott reményeket táplálni. Hisz az Úristen gondosan figyeli Sejdak és a Professzor erőfeszítéseit, és képes egészen váratlanul lecsapni. Már azt hitték például, hogy sikerült, hogy nem fenyegeti őket semmi veszély, és Stefan, Marysia Sawicka öccse volt talán mindnyájuk közt a legboldogabb, mert tizenhét éves korában megkapta élete első revolverét. Marysia Sawicka az a lány, aki a háború előtt Michał Klepfisz húgával együtt nyolcszáz méteres síkfutásban indult a Skrában. Tehát Stefan akkor a tizenhetedik évét töltötte be, és ez volt az első fegyver életében, egyszerűen nem bírt magával a nagy örömtől, hogy ő is részt vehet az akcióban (abba a csapatba osztották, mely a csatornából való kijövetelüket fedezte). Nem bírt nyugton ülni, és leszaladt a cukrász-

dába. Ugyanabban a pillanatban belépett egy német, és meglátta ezt a revolvert Stefan zsebében, kivezette a fiút, és ott a helyszínen agyonlőtte, a ház előtt, pontosan Marysia ablaka alatt.

Néha ez valóságos versenyfutás, és Ő mindvégig nem kíméli meg őket az apró, kicsinyes tűszúrásoktól. Rudny esetében például nem volt coronarográfiai szakorvos – kiégett a röntgenlámpa – lezárták a műtő-traktust – nem volt elég műtősnővér... Közben a fájdalmak egyre fokozódtak, minden fájdalom a végső lehetett, ezalatt ők kocsit kerestek, orvost, lámpát és műtősnővéreket. De így is megelőzték Őt. Hajnali háromkor, amikor megköszönték a Professzornak, a Professzor pedig nekik az asszisztenciát, amikor Rudny szívében már szélesebb, egy darabka véna által kitágított úton normálisan áramlott a vér – arra gondoltak, hogy talán sikerült, talán sikerült még egyszer.

Műtét előtt egyáltalán nem volt bizonyos afelől, hogy Rudnyt meg lehet-e operálni ilyen akut állapotban, mert hiszen ő is ismerte azokat a szakkönyveket, melyekben az áll, hogy nem lehet. Azután kilépett a kórházból, hogy még egyszer nyugodtan végiggondolja az egészet. Ekkor találkozott Zadrożna doktornővel. Azt kérdezte tőle: „Meg lehet operálni? Mit gondolsz?" Zadrożna doktornő nagyon elcsodálkozott. „No hallod?" – mondta. – „A ti helyzetetekben?" Mert éppen apró kellemetlenségük volt a kórházban, pontosabban szólva neki, mert felmondást kapott, Elżbieta Chętkowska és Aga Żuchowska pedig elhatározták, hogy

szolidaritásból ők is elmennek – valami semmiség miatt, mindenesetre elegendő ok arra, hogy Zadrożna doktornő most elcsodálkozzék. A kockázatos, sikertelen műtét után ugyanis sokkal nehezebben találnának munkát. De amikor azt mondta: „No hallod?" – rögtön megértette, hogy itt nincs min gondolkodni. Megszületett a döntés, valahogy szinte tőle függetlenül, tehát visszament a kórházba, és azt mondta: „Meg fogjuk operálni." Elżbieta pedig ráförmedt, hogy miért megy el ilyenkor, holott ő is jól tudja, minden perc számít.

Vagy egy beteg asszonyt hoztak be, és mindenki azt mondta, hogy ez katatónia, az a fajta szkizofrénia, mikor a beteg nem eszik, nem mozog, alszik, és nem lehet teljesen fölébreszteni. Már tizenöt éve kezelik ezzel a betegséggel. Alvás közben végzik el a vérvizsgálatokat. Kiderül, hogy harminc-egynéhány milligrammszázalék a vércukor, és felmerül a gyanú, hátha egyáltalán nem szkizofrénia, hanem a hasnyálmirigy kóros elváltozásával függ össze. Megoperálják a hasnyálmirigyet, és most kezdődik a legnagyobb izgalom: rögtön a műtét után a cukor százharminc milligrammszázalék lesz – egy kicsit túl sok; két óra múlva – hatvan, kicsit kevés; idegesek, hogy túl gyorsan csökken, további négy óra múlva ugyancsak hatvan, lehet, hogy mégiscsak stabilizálódik.

Így végződött a hasnyálmirigy-ügy. Megkezdődnek a hétköznapok – de előáll a titokzatos jelenség a kalciummal, mely az egyik vesebetegnél váratlanul magasra szökik. Tehát meg kell kérdezni a kollégáktól, mik a mellékpajzsmirigy

primer túlműködésének klinikai tünetei, persze senki se tudja, mert nagyon ritka eset. Párizsba telefonálnak, Royuxe professzor intézetébe, ott vannak a kalciumanyagcsere-zavarral foglalkozó specialisták. Azt mondják, hogy küldjenek nekik hormont vizsgálatra egy mínusz harminckét fokos mélyhűtőtartályban, de már tizenhat milligrammszázalék a kalciumszint, húsznál pedig meghal a beteg, tehát Varsóba viszik műtétre, talán az út alatt nem fog tovább növekedni. Abban a pillanatban, mikor a műtőasztalra teszik, már húsz, és a beteg elveszti eszméletét...

Ezzel lezárul a mellékpajzsmirigy-ügy. Megkezdődnek a hétköznapok.

Ezeket mesélem Zbigniew Młynarskinak, fedőnevén „Vakond"-nak, aki megpróbálta felrobbantani a falat a Bonifraterska utcánál, és pontosan akkor emelte lövésre a fegyverét, amikor a túloldalon Edelmannál azt az egyetlen aknát készültek felrobbantani. (Młynarski úr lövésre emelte fegyverét – és ugyanezt tette egy csendőr is, csak szerencsére Młynarski a másodperc töredékével gyorsabb volt nála.) Azután megkérdezem tőle, hogy ő érti-e ezeket a dolgokat Edelmannal, és azt válaszolja, hogy tökéletesen megérti. Ő maga például a háború után a szűcsipari szövetkezet elnöke volt, és még nagyon jól emlékszik arra az időre, mert gyorsan kellett cselekednie, és sokszor nagyon kockázatos döntéseket kellett hoznia. Egyszer a forgótőkéből fedezte a tetőfedési munkákat, mert a szőrmékre csöpögött az esővíz, és őt bírósággal fenyegették meg érte. Erre ő azt mond-

ta: „Kérem, ítéljenek el, igaz, kétmilliót szabálytalanesen használtam fel, de harmincmilliót megmentettem." Azután nem lett semmi baja, de ilyen döntéshez nagy bátorság kellett: gondoljuk csak el – abban az időben tetőfedésre használni a forgóeszközöket. És az életben pontosan erre megy a játék. Gyors, férfias döntéseket kell hozni.

Később Młynarskinak privát műhelye volt, bundákat szállított állami vállalatoknak, négy dolgozót alkalmazott, és nyugta volt mindenféle pénzügyi osztálytól. Egyik alkalmazottja kifeszítette a prémeket, a másik kiszabta, a harmadik pontosan bemérte, a negyedik beszegte, és Zbigniew úr végezte a legfelelősségteljesebb munkát – az összeállítást. A szűcsszakmában legfontosabb az, hogy jól illeszkedjenek egymáshoz a bőrök.

Młynarski csak a háború alatt élt teljes életet. „Szemre jelentéktelen a külsőm, hatvan kiló és egy méter hatvanhárom centi vagyok, mégis jobban megálltam a helyem az egy-nyolcvan magas colos srácoknál." Később prémeket szortírozott, hogy összeilleszthetők legyenek. „No és hogy lehet az ilyet komolyan venni? – kérdezi. – Azok után az évek után – perzsabundákat szabni?" Így hát nagyon is megérti Edelman doktort.

Tehát mindig csak arról van szó, hogy az élet pislákoló lángját még egy kis ideig megőrizzük.

De Ő – mint mondottuk – gondosan figyeli erőfeszítéseinket, és váratlanul olyan agyafúrtan csap le, hogy már késő: amikor megvizsgálják a vért, kiderül, hogy glimit van benne – és

már semmit se lehet tenni. Miért vett be glimitet? Valamilyen vérömleny lehetett a hátsó koponyaüregben. A lány fölcserélte a szavakat, a legegyszerűbb dolgokat se tudta megjegyezni, még a saját címét is elfelejtette, azt is, hogyan kell villanyt gyújtani... És neki is megvolt mindene – a szülei nagyon szerették, szép szobája drága játékokkal, később fényes diplomája és jóképű vőlegénye, és egyik nap bevette az altatókat, és csak ez a szép halványzöld-fehér szoba maradt utána, és a jóságos amerikai nevelőapja nem engedi, hogy bármit is elmozdítsanak a helyéről, azt akarja, hogy minden úgy maradjon, mint a lány életében. Az amerikai nevelőapja megkérdezte Edelmantól, vajon miért tette ezt a lány, de ő nem tudott rá válaszolni, jóllehet ez a lány Elżunia volt, Zygmunt gyermeke, aki azt mondta neki: „Én nem élem ezt túl, tudom, de te életben maradsz, ne felejtsd el, Zamośćban, a kolostorban van a kislányom..." Zygmunt később belelőtt a reflektorba, és akkor át tudtak ugrani a falon. És Edelman rögtön a háború után megkereste Elżuniát, és egyikükön se tudott segíteni, se Elżunián, aki New Yorkban halt meg, se ezen a lányon, aki itt halt meg...

Így hát – nem lehet tudni soha, hogy kinek sikerül a másikat rászedni. Néha örülsz, hogy sikerült, mert mindent alaposan átgondoltál és előkészítettél, és meggyőzted őket mind, és tudod, hogy már nem történhet semmi rossz, és akkor elpusztul Stefan, Marysia öccse, mert nem bírt magával a nagy örömtől, Celina pedig, aki velük együtt jött ki a Prosta utcánál a csatornából, haldoklik, és ő csak azt ígérheti neki,

hogy félelem és megaláztatás nélkül fog meghalni.

(Elment Celina temetésére, és összesen hárman voltak a Prosta utcai csatornából – Ő, Masza és Pnina. Mikor Masza meglátta, rögtön odasúgta neki: Tudod, ma újra hallottam őt. – Kit? – kérdezte meg tőle. – Ne tégy úgy, mintha nem tudnád – förmed rá Masza dühösen –, nagyon kérlek, ne tettesd magad. – Azután a többiek elmondták neki, hogy Masza újra hallotta annak a fiúnak az üvöltését, akit elküldtek kifürkészni, hogy mit jelent az az üzenet: „várjatok ránk a gettó északi falánál". Megégették a Miła utcában, egész nap üvöltött, és Masza, aki akkor a szomszédos bunkerban volt, ma hirtelen megáll az utcán, és fülel, vár, amíg Pnina lejön vásárolni – olyan városban, amelyik háromezer kilométerre van a Miła utcától és attól a bunkertől – és odasúgja neki: – Hallod, ma újra hallani. Egészen tisztán.) Vagy – Abrasza Blum gazdasszonyához bekopog a házmester: „Maguknál van egy zsidó", és kívülről rázárja az ajtót, és odalép a telefonhoz. (A házmestert később a Honi Hadsereg halálra ítélte, Abrasza pedig az ablakon át a tetőre ugrott, eltörte a lábát, és ott maradt fenn, amíg a Gestapo megérkezett.) Vagy a műtőasztalon hal meg a beteg, mert olyan infarktusa volt, ahol nem láttunk semmi elváltozást a coronarográfiában vagy az elektrokardiogramon. Tehát mindig résen vagy, és még ha sikerül a műtét – akkor is vársz.

Most a várakozás hosszú napjai jönnek, mert csak akkor derül ki, hogy a szív mennyire al-

kalmazkodik a beültetett érdarabkákhoz, az új verőérhez meg a gyógyszerekhez. Azután lassan megnyugszol, megbizonyosodsz róla... És amikor ez a feszültség végre fölenged, és a nagy öröm is elmúlik – akkor döbbensz csak rá, micsoda arány egy a négyszázezerhez –

1 : 400 000.

Egyszerűen nevetséges.

De a saját élete minden ember számára száz százalék, és akkor ennek az egésznek mégiscsak van valami értelme talán.

UTÓSZÓ

Hanna Krallnak alig ötíves könyvecskéjében sikerült félmilliós tömeget emberi arcokra bontania: sorsukat, halálukat személyes halállá emelni, az emlékezet gigantikus kandeláberéből félmillió örökmécsest lobbantani. Halottak napján ennyi fény lobogna a varsói gettó hajdani területén. Vagy ennél is több? Mennyivel? Tízezerrel? Húszezerrel? Ötvenezerrel? Edelman doktor szerint egyetlen ember drámája nagyobb súllyal nehezedik ránk, mint tízé, tízé jobban fogva tart, mint tízezeré, tízezer ember halála felfoghatóbb, mint ötvenezeré.

Alighanem sohasem tudjuk meg, hogy 1940 és 1943 között pontosan hány embert zsúfoltak össze a halál kőfalával övezett varsói városrészben. Csak arról van tudomásunk, hogy volt idő, amikor egy-egy szoba nyolc-tíz embernek lett siralomháza. Erről fotók, filmkockák és a túlélő kevesek tanúskodnak. Köztük Edelman doktor, a gettófelkelés parancsnoki karának életben maradt tagja.

Ez a könyv róla szól: a százezrek egyikéről. A több mint hárommillió lengyel zsidó egyikéről; a több mint harmincmillió lengyel egyikéről. Edelman azonban mégis kivétel volt, hiszen naponta elhagyhatta a gettót – sárga csillaggal és pecsétes engedéllyel. Naponta megszökhetett

volna, és naponta visszatért a „kőfal" mögé, akár egy hatalmas halotti kriptába.

Hitler azt remélte 1939-ben, hogy egy tekintetben megnyerheti a lengyelek támogatását: a zsidók üldözésében. (A lengyeleket szembe kell fordítani a zsidókkal, az ukránokat pedig mind a lengyelekkel, mind a zsidókkal – fogalmazták meg „szakemberei" már egy évvel korábban.) A fasiszta megszállók tehát segítséget reméltek azoktól, akiket tizenöt-húsz éven belül ki akartak irtani, azokkal szemben, akiknek fél évtizedet sem adtak. Reményük kudarcát jelzik a sokasodó rendelkezések, amelyek halállal fenyegetik mindazokat, akik zsidókat bújtatnak. Több száz lengyelt állítottak falhoz azért, mert a legmesszebbmenő sorsközösséget vállaltak zsidó honfitársaikkal. A fasisztoid fegyveres szervezeteket nem számítva, még a jobboldali nacionalista, a harmincas években kifejezetten antiszemita mozgalmak, szervezetek vezetőit és tagjait is a német megszállók gyűlölete határozta meg legfőképp. A hódítók ellen felizzó, valós célt talált nacionalizmusuk lefojtotta, jobb esetben elhamvasztotta antiszemitizmusukat. A jobboldali antiszemita „Prosto z mostu" című lap főszerkesztőjének, Stanisław Piaseckinek a sorsa mutatja az erkölcsi megtisztulás háború teremtette folyamatát, akit a hitleristák zsidókkal együtt lőttek agyon. Azokat, akik anyagi jutalmak reményében támogatták a megszállók zsidóellenes intézkedéseit, vagy bujkáló zsidókat, vagy zsidókat bújtató lengyeleket zsaroltak, jelentettek fel, a föld alatti ellenállás előbb figyel-

meztette, majd halálra ítélte. Az ítélet végrehajtására speciális osztagokat szerveztek.

Hanna Krall 1937-ben született. A háborút Varsóban élte át, lengyel családok bújtatták. Újságíró szakot végzett a Varsói Egyetemen. Tanulmányai befejeztével a *Polityka* című hetilap munkatársa lett. A lap tudósítójaként három évet (1966–1969) töltött a Szovjetunióban. Első könyve – *Az Arbattól keletre* (Na wschód od Arbatu), 1972 – az ezekben az években született riportjait tartalmazza. Második riportkötete – *A fehér hat árnyalata* (Sześć odcieni bieli), 1978 – napjaink Lengyelországáról mutat be „közelképeket". Az *Egy lépéssel az Úristen előtt* 1977-ben jelent meg. Két év múlva újra kiadták. Azóta lefordították németre, angolra, hollandra, franciára, spanyolra, héberre, japánra. Az NSZK-ban Willy Brandt előszavával látott napvilágot.

Hanna Krall az első lengyel, akinek sikerült Edelman doktort megszólaltatnia. Mert Edelman doktor évtizedeken át hallgatott. Hogyan is mondta volna el nekünk, élőknek mindazt, ami a halál számára is csak rémlátomás. Aminek elmeséléséhez erőtlen a nyelv. Az emberi létért erőtlen. Mert csak egy ilyen nyelv búvárharangjában lebeghetünk át a varsói gettó földi poklán. Nem érinthetjük a megolvadt utcákat, nem tekinthetünk a házak lobogó ablakszemébe, nem nyúlhatunk az elzuhanó sebesültekért, akiknek csak tátogó száját látjuk, de kiáltásuk nem jut el a tudatunkig. Mert megtébolyodunk. Edelman pedig ma orvos, aki hallgatásával is

hitet kívánt tenni a hippokratészi gondolat mellett.

Edelman doktor nemcsak a varsói gettóról beszél, a lubliniról és a rigairól, a lódziról és a minszkiről is: a horogkereszt mérgező pókhálójával borított Európa valamennyi szögesdróttal – Krisztus huszadik századi koronájával – övezett városáról, városrészéről, ahol halálnak kiszolgáltatott emberek éltek. Mert a gettókból a haláltáborokba vezetett az út. Azoknak az útja, akik nem haltak éhen, akikkel nem végzett járvány vagy golyó. A gettók fekete pontjai a megszállt Lengyelország és a Szovjetunió meghódított területeinek térképén sűrűlnek leginkább. Európa legnagyobb gettóit a lengyel főkormányzóság területén állították fel a hitleristák. A varsói és a łódźi gettókban közel 900 000 embert zsúfoltak össze. Ezeket a gettókat a halálraítéltek torz városállamaként szervezték meg a nácik különféle fegyveres szervei (SiPo, SD, RSHA, SS). Élükre a nemegyszer kényszerűen kollaboráns Zsidótanácsot emelték, és egy gettón belüli „autonóm" rendőri erőt is felállítottak. Amikor 1942 januárjában megkezdődött a gettó lakosságának tömeges deportálása, ezeknek a szerveknek aktív szerep jutott annak lebonyolításában. Ők állították össze az első transzportokat. A hitleristák, fegyveres erejük mellett, lelki lángszóróikat is a gettó vezetőire irányították. A gettóból eltávolítottakért – (úgymond: munkatáborokba vittekért) – cserében elhintették annak reményét, hogy a lakosság egy része a bekerített városrészben – életben – maradhat. Így vagonírozhattak be 1942 nyarán

hat héten keresztül nap mint nap tízezer embert az Umschlagplatzon. Tízezer halálba menőt naponta. „...ezek az emberek nyugodtan és méltósággal mentek a halálba. Szörnyű dolog, ha az ember nyugodtan megy a halálba. Sokkal nehezebb, mint a lövöldözés. Az ember sokkal könnyebben hal meg fegyverrel a kezében – nekünk sokkal könnyebb volt, mint annak, aki vagonba száll, aztán vagonban utazik, aztán gödröt ás magának, aztán meztelenre vetkőzik..." – vallja Edelman doktor, aki felfegyverzettnek mondhatta magát; jutott neki abból az ötven pisztolyból, amit a Honi Hadsereg 1943 januárjában – első fegyverszállítmányként – ötven gránát és négy kg robbanótöltet kíséretében a gettóba juttatott.

Az önfeláldozás halhatatlan emberi jelképe lett Janusz Korczak (eredeti nevén Henryk Goldszmit), aki 1911-ben egyik megalapítója és vezetője volt a varsói Zsidó Árvaháznak, s társszervezőként a lengyel árvaház (A Mi Otthonunk) létrehozásából is kivette részét. A kitűnő pedagógust megmenthette volna nemzetközi híre, tekintélye. Ő azonban az utolsó pillanatig a posztján maradt, s 1942. augusztus 5-én követte a gettóból elhurcolt árvákat, hogy az utolsó óráikban se érezhessék teljesen árváknak magukat.

De Edelman hány korczaki döntésről, önfeláldozásról tud: „...és egyik nap kimentettem Pola Lifszycet. Pola másnap hazarohant, és mikor látta, hogy elvitték az anyját – már oszlopban terelték őket az Umschlagplatzra –, Pola követte az oszlopot, a Leszno utcától a Staw-

ki utcáig rohant a tömeg után. A vőlegénye riksán vitte oda, hogy elérje – és sikerült. Az utolsó pillanatban elvegyült a tömegben, hogy az anyjával együtt szállhasson a vagonba.

Korczakról ugye mindenki hallott? Korczak hős volt, mert önként ment a halálba a gyerekekkel.

Hát Pola Lifszycről – aki az anyjával ment? Ki tud Pola Lifszycről?"

A gettó lakosságának száma rohamosan fogyatkozott, de ezzel együtt nőtt elszántsága. 1942 októberében megalakult a Zsidó Nemzeti Bizottság konspirációs hadereje, a Zsidó Harci Szövetség. Ez koalíciós szervezet volt, magába foglalta a különféle csoportokat, pártokat, tömörüléseket. Képviseltette magát többek között a csaknem fél évszázados múltra tekintő, eredetileg szocialista munkáspártként szerveződött Bund és annak ifjúsági szervezete, a Cukunft is. A Zsidó Harci Szövetség szoros kapcsolatot tartott a Honi Hadsereggel, valamint a londoni lengyel kormány által 1942 végén létrehozott Zsidók Megsegítésének Tanácsával. A Tanácsban helyet kaptak a Bund és a Zsidó Nemzeti Bizottság képviselői is. Feladata volt, hogy anyagilag, élelemmel, gyógyszerrel támogassa a lengyelországi zsidóságot. Hamis igazolvánnyal látták el a gettóból kimenekítetteket, és a fasiszta népirtást leleplező dokumentumanyagokat juttattak ki a szövetségeseknek. E szervezetnek ezrek köszönhetik az életüket.

A Zsidó Harci Szövetség megalakulásától kezdve több fegyveres akciót hajtott végre. Elsősorban a kollaboráns rendőrség tagjai meg a

besúgók ellen. Legnagyobb tette: a gettófelkelés kirobbantása 1943. április 19-én. Ekkor még kb. hetvenezer – Edelman számítása szerint negyvenezer – életben maradt lakója volt a gettónak. Himmler három nap alatt szerette volna kiürítteti a fallal övezett városrészt. Az akcióval, az úgynevezett „Grossaktion"-nal Jürgen Stroop SS-tábornokot bízta meg. Amikor Stroop egységei benyomultak a gettóba, soraikat golyó- és benzinesüveg-zápor fogadta. Parancsnokuk kénytelen volt elrendelni a visszavonulást, és segítséget kérni a Wehrmachttól. Stroop tüzérségtől, páncélosoktól, nehézfegyverektől támogatva hajtotta végre a későbbi rohamokat. A három napra tervezett „nagyakció" így is több mint három hétig elhúzódott. (Kazimierz Moczarski *Beszélgetések a hóhérral* című, 1981-ben megjelent könyvében Jürgen Stroop optikáján keresztül ismerhetjük meg a felkelés történetét.) A Zsidó Harci Szövetség gyengén felfegyverzett néhány száz harcosa nem adta meg magát. Az égő házakból a föld alá húzódva harcoltak az utolsó előtti töltényig. Sorsuk a felkelés vezérkaráé, amely május 8-án öngyilkosságot követett el a Miła utcai bunkerban. Az ifjú főparancsnok, Mordechaj Anielewicz is. A harcokban a gettó nyolcezer polgárát ölték meg a fasiszták. Több mint ötvenezret elhurcoltak. Csak pár százan – egyes források szerint kétezren – tudtak kimenekülni, főként a csatornákon át. A megmenekülteket a Honi Hadsereg és a Zsidók Megsegítésének Tanácsa juttatta biztonságos helyre. Ezeknek egy része csatlakozott a partizánokhoz, azok pedig, akik Varsóban találtak menedé-

ket – (I. Cukierman és csoportja) –, egy és negyed év múlva részt vettek a varsói felkelés harcaiban.

Edelman túlélte a felkeléseket, túlélte a háborút. Hatalma volt a halálon. (Az Umschlagplatzon is kiemelhetett egy-egy embert a halálba menő tízezer közül.) De hatalma van most is a halálon. Hanna Krall könyve erről a hatalomról készített metszeteket. Edelman doktor kezébe vette az ember szívét. A gyógyíthatatlannak hitt emberét és a gyógyíthatatlannak tetsző emberiségét is.

Kovács István

Kiadta az Európa Könyvkiadó
A kiadásért az Európa Könyvkiadó igazgatója felel
Szedte és nyomta az Alföldi Nyomda
A nyomdai rendelés törzsszáma: 6894.66-14-2
Készült Debrecenben, 1982-ben

Második, javított kiadás

A sorozatot Somló Vera szerkeszti
Felelős szerkesztő: Székely Magda
A fordítást az eredetivel Szenyán Erzsébet vetette egybe,
szakmailag dr. Berend Katalin ellenőrizte
Műszaki szerkesztő: Bánki Judit
Műszaki vezető: Szegleth Károly
Készült 21 500 példányban, 6 (A/5) ív terjedelemben
EU-i-8283
ISBN 963 07 2811 7

Az európai zsidóság pusztulásának kivételes fejezete a varsói gettófelkelés. A Zsidó Harci Szövetség néhány száz alig felfegyverzett harcosa három hétnél is tovább tartóztatta fel a páncélosokkal, nehéztüzérséggel megerősített német hadosztályokat.

Marek Edelman, akit e riportkönyv írója most megszólaltat, az ellenállás egyik vezetője volt. Lódzban él, szívspecialista. Évtizedekig nem beszélt a történtekről, most se szívesen teszi. S ha elolvassuk ezt a könyvet, megértjük, miért: alapvető fogalmaink életről, halálról, bátorságról, becsületről akkor és ott érvényüket vesztették. Edelman úgy érzi, tapasztalatai átadhatatlanok, minden közlése félreértést szülhet csak. S mégis, vagy éppen ezért olyasmit sikerül velünk megértetnie, amit az övénél készségesebb kitárulkozás soha. Ami történt, az emberi tudat számára túlélhetetlen. S ha valaki – egy a néhány száz közül, aki a gettó félmilliós tömegéből megmaradt – mégis túlélte, emlékezetében olyan tényeket őriz, olyan ítéletekhez hű, olyan döntésekért felel, melyek sértik a utókor igényeit. Inkább hallgat, s hagyja, hogy cselekedetei beszéljenek helyette a béke hétköznapjain.

6,— Ft